

EMPERYALİZMLE MÜCADELEDE
İÇ VE DIŞ POLİTİKANIN BİR ENSTRÜMANI OLARAK
II. ABDÜLHAMİD'İN İSLAM BİRLİĞİ SİYASETİ

*Mahmut AKPINAR**

Özet: Bu çalışmaya, İslam Birliği düşüncesinin II. Abdülhamid'in dış politikadaki parametreleriyle ne derece uyumlu olduğu hususu üzerinde durularak bir giriş yapılmıştır. Sonrasında ise, II. Abdülhamid'in dış politikasında önemli bir yer teşkil eden bu düşünceyi, uygulamada Panislamizm yerine İslam Birliği siyaseti olarak algılamının daha doğru olacağı görülmüştür. Akabinde ise bu düşünceyi besleyen iç ve dış etmenler ele alınmaya çalışılmıştır. Son olarak da bu siyasete konu olan coğrafyalardaki faaliyetlere ve gelişmelere değinilmiştir. Ortaya iç ve dış siyaseti etkileyen çeşitli neticeler çıkmıştır. Özellikle Müslümanlar arasında bir siyasal İslam kimliği oluşturma düşüncesi öne çıkmaktadır.

Anahtar Sözcükler: İslam Birliği, Diplomasi, Sömürgecilik, Hilafet, koruma, Kimlik, Hukuk,

İslamic Unity Policy Of Abdülhamit II As An Internal And Foreign Policy
Instrument For Struggle With Imperialism.

Abstract: This study begins with the idea that Islamic unity is conformed to the parameters in the foreign policy of Abdülhamid II. It is seen that to name this policy which constitutes significant place in the foreign policy of Abdülhamid II as the Islamic unity instead of Pan Islamism would better. Immediately after, internal and external factors which support this idea are examined. At the end, the activities and developments in this geography is discussed and the results affecting the domestic and foreign policy appears. As the result to compose the political Islamic identity among the Muslims comes into prominence.

Key Words: Islamic Unity, Diplomacy, Colonialism, Caliphate, Protection, Identity, Legacy

* Cumhuriyet Üniversitesi, İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, Sivas.

Giriş

XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı'da bir taht değişikliği yaşanmış ve V. Murat'ın yerine padişah olarak II. Abdülhamid tahta çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin başına çok kritik ve buhranlı bir dönemde geçen II. Abdülhamid'e göre devleti ayakta tutmanın çaresi "devletin kendi haline kalmasıydı"¹. Bu amaçla emperyalistlerin dış müdahalelerini en aza indirmek, devlet ve toplumun sıkıntılarını çözebilmek için barış ve tarafsızlığı prensip haline getirmek, iç ve dış politikayı tek elde toplayıp kendi siyasi yaklaşımlarını egemen kılarak her şeyi daha kolay kontrol edip yönlendirmek hedefi olmuştur. Bu şablon dâhilinde bakıldığında, II. Abdülhamid'in dış politikada yüzyılın başından beri uygulanmakta olan ve adeta geleneksel hale gelen denge politikasından sapmadığı görülür. Ancak yine de padişah hızla sistemleşen emperyalizme karşı mücadelede dış politikaya yön verecek birkaç parametre belirlemiştir. Birincisi, uluslararası ilişkilerde kutuplaşmadan uzak durmak, ikincisi, diplomasiyi en önde tutmak, üçüncüsü, büyük devletlerle olan münasebetleri kontrol edilebilir bir düzeyde tutmak ve sonuncusu, mümkün mertebe savaştan uzak durmaktır². İslam Birliği fikrinin dış politikadaki bu parametrelerle örtüştüğü görülür. Zira İslam Birliği politikası diplomasiye göre, barışa ve diyaloga endeksli koşullar içinde yürütülmüş, bu politika çerçevesinde gerilim ve savaş atmosferini oluşturucu fiillerden kaçınılmıştır. Hem içe hem de dışa dönük olarak geliştirilen İslam Birliği siyaseti Osmanlı Devleti'nin var olma mücadelesinin bir ürünüdür³.

Askeri gücün yetersizliğini bilen II. Abdülhamid uluslararası alanda ilişkilerin gündelik ayarlamalara maruz kalmasıyla dengelerin iyice hassaslaştığını ve tehlikeli bir hal aldığını görmekteydi. Her ne kadar bu tespiti ve öngörüsü II. Abdülhamid'in diplomaside engin ve mutlak bilgi ile deneyim sahibi bir devlet adamı olduğuna işaret etse de, aslında o güncel gelişmeleri ve meseleleri yakından takip ederek onlara pratik zekâsıyla çözüm üretmeye çalışan bir devlet adamıydı. Osmanlı'nın başındaki bu yeni lider, gündemi ve içinde bulunduğu şartları rasyonel bir biçimde analiz ederek, gün geçtikçe güç kazanıp iyice palazlanan emperyalizme karşı artık kendi gücüyle ayakta kalması çok zor olan Devlet-i Âliyye'yi İslam Birliği politikasıyla savunmaya ve kendini kamufle etmeye çalışmıştır. Denge siyasetinin bir parçası olan bu alt

¹ Selim Deringil, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 304; Vahdettin Engin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 24- 30; Cevdet Küçük, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümünde Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli*, II, ter. hey. bşk. Mehmet Tosun, Bilge Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 117.

² F. A. K. Yasamee, "Ottoman Diplomacy in the Era of Abdülhamid II", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Ankara 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, TTK, Ankara 1999, s. 225; Deringil, a.g.m., s. 305-306.

³ Deringil, "Ottoman Diplomacy...", s. 306; François Georgeon, *Sultan II. Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006, s. 226, 227, 229, 231.

politika, içte de tebaadan tamamen kopmamak ve yalnız kalmamak için gerekliydi. İslam Birliği siyasetinin temelde iki ekseni bulunmaktaydı, birincisi, “Osmanlı Müslüman tebaasını İslam bayrağı altında bir araya getirmek, ikincisi, dış ülkelerin Müslümanlarını halifelik makamı etrafında toplamaktır”⁴.

Osmanlı'da reform hareketlerinin kilometre taşlarından biri olan 1856 İslahat fermanı ile gayrimüslim unsurlara birtakım yeni hakların verilmesi ile kendini iyice dışlanmış hissedenden Müslüman halk bir taraftan Batılı güçlere daha fazla tepki duymaya başlamış, diğer yandan ise İslam'a olan bağlılığını artırarak dine dayalı bir hareket beklentisi içine girmiştir. Bu nedenle İslahat Fermanı, İslam Birliği fikrinin oluşturulmasında ilk adım olarak görülebilir. Bununla birlikte 1856'dan sonra cereyan eden siyasi, mali ve sosyal alandaki muhtelif gelişmeler İslam Birliği fikrini gündeme taşımış ve II. Abdülhamid'le beraber halifelik makamı kurumsal bir kimlik kazanmaya başlamıştır⁵.

II. Abdülhamid iktidarını da kuvvetlendirecek bu ideolojiden Mısır, Basra, Libya, Yemen, Hicaz ve Anadolu gibi Osmanlı toprakları dâhilinde, İran, Türkistan, Çin ve Japonya gibi ülke haricindeki coğrafyalarda istifade etmeye çalışmıştır. II. Abdülhamid dönemi ve sonrasında kendini hissettiren bu politika emperyalizmle mücadelede çok ciddi boyutlarda olmasa da kayda değer birtakım neticeler vermiştir.

A- İslam Birliği Siyaseti mi Panislamizm mi?

II. Abdülhamid'in Batılıların sömürgecilik faaliyetlerine karşı izlediği politikayı, kimileri Panislamizm olarak görmekte ve adlandırmaktadır. Böyle bir isimlendirmenin iki temel etmene bağlı olarak yapıldığı kanaatindeyiz. O dönemde adeta bir “pan” akımı vardı ve yayılcılığı vurgulamak adına kullanıyorlardı. Öte yandan II. Abdülhamid'e karşı adeta kara bir propaganda yürütülmekteydi ve “pan” fikri de buna eklenmişti. Batı'daki kimi gazeteci, aydın ve devlet yetkilisi, II. Abdülhamid'in eylemlerini kamuoyuna bir pan hareketi olarak lanse edip, gün geçtikçe daha örgütlü hale gelen emperyalizmin Müslüman coğrafyalardaki faaliyetlerini meşrulaştırma çabası içindeydi. Öte yandan, Batılıların İslam coğrafyasında izledikleri politikaların da etkisiyle kendi zihinlerinde yaratıp, büyüttükleri korkuları vardı⁶. İşte bu yanıltıcı çabalar

⁴ Şerif Mardin, “XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 348.

⁵ Azmi Özcan, “Osmanlılar ve Hilafet”, *Osmanlı*, VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 470- 471; İsmail Kara, *İslamcılığın Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 159.

⁶ M. Hakan Yavuz, “Pan-İslam Kavramı Neden Terk Edilmeli”, *Türkiye Günlüğü*, 18, Bahar 1992, s. 16-17; Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın Kışkırtıcılığı Abdülhamit*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 58-59.; Georgeon, a.g.e., s. 240- 241, 244- 245; Bu hususta çeşitli örnekler için bkz. Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2007, s. 164- 201.

ve yersiz korkular netice olarak ortaya irrasyonel bir görüntü ve sanal bir ideoloji çıkarttı.

Tarihsel verilere ve analitik değerlere göre, II. Abdülhamid'in faaliyetlerini İslam Birliği siyaseti olarak algılamak daha doğru olur. Zira bu faaliyetleri ile II. Abdülhamid bir yandan İslam dünyası içinde siyasal bir kimlik oluşturarak hem içeride hem de dışarıda toplumsal bir dayanışma yaratmayı hedefliyordu⁷. Diğer yandan toplumsal bir dayanak tesis edip kişisel iktidarını güçlendirmeyi ve zayıflayan otoritesini kutsallaştırarak yeniden diriltmeyi amaçlıyordu⁸. Bunlar, imparatorluğun tarihsel birikimi, misyonu ve mevcut gücü bakımından düşünüldüğünde daha rasyonel beklentiler olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Zira tüm dünya Müslümanlarını birleştirebilecek gücün kendilerinde olmadığı farkındaydı. Bazılarının söylediği gibi arzu edilse bile yayılmacılık veya coğrafi bir bütünlük oluşturmak söz konusu değildi. Esasında bunu başarmak pek mümkün de değildi⁹. Öte yandan, padişahın tutumunda topyekûn bir Batı aleyhtarlığı yoktu. Ayrıca Panislâmçılığa karşı temkinli bir tavır takınmaktaydı¹⁰. Halife padişah bu tutumu ile Panislamizm'in borazanlığını yapanları rahatsız ediyor ve onların emellerine de nispeten engel oluyordu.

İslamcılık üzerine yapılan çalışmalarda çok çeşitli ve zaman zaman birbirleriyle çatışan görüşler ileri sürülmüştür. Lee'ye göre Panislamizm, Batı'nın müdahalelerine karşı koymak için İslam'ın birleştirici gücünü yeniden canlandırmak üzere XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bir harekettir¹¹. Kara'ya göre, İslam Birliği, II. Abdülhamid'in kendi tebaasını İslam sayesinde bir bayrak altında toplayarak dışarıya karşı bir bütünlük oluşturmak ve ülke dışındakileri de halifenin gücü etrafında toplayarak emperyalizme karşı durmak için kullanılacak bir vasıta¹². Deringil ise, Panislamizm'i, imparatorluk sınırları dışında kalan ve çoğu Hıristiyan devletlerinin sömürgesi altında bulunan halklara yönelik propaganda faaliyeti olarak değerlendirmiştir¹³. İngiliz şarkiyatçı E. G. Brown'a göre "Panislamizm *Times*'ın Viyana muhabiri tarafından keşfedilmiş boş bir hayaldir"¹⁴. Buna mukabil C. Nallino ise Panislamizm'i "modern İslam'ın ana akımı" olarak

⁷ M. Hakan Yavuz, "Pan-İslamizmin Yanlış Yorumlanması- Bir Değerlendirme Yazısı", *Türkiye Günlüğü*, 17, Kış 1991, s. 87; Yavuz, "Pan-İslam Kavramı...", s. 16- 17.

⁸ Georgeon, a.g.e., s. 226.

⁹ Kemal Karpat, "Panislamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 48, Haziran 1987, s. 28.

¹⁰ Koloğlu, Abdülhamit Gerçeği, s. 184- 195.

¹¹ Hee Soo Lee, "II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti", *Osmanlı*, II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 363.

¹² Kara, a.g.e., s. 20.

¹³ Deringil, a.g.m., s. 307., Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslâm", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, 470.

¹⁴ Mümtaz'er Türköne- Ümit Özdağ, *Siyasi İslam ve Panislamizm*, Rehber Yayıncılık, Ankara 1993, s. 17.

telakki etmiştir¹⁵. II. Abdülhamid'in izlediği karmaşık siyasetle hakikaten zihinleri karıştırmış, bu konunun farklı algılanmasına yol açarak farklı tepki ve değerlendirmelere zemin hazırlamıştır.

Osmanlı literatüründe İttihâd-ı İslâm kavramı ilk defa Namık Kemal tarafından *Hürriyet* gazetesinin 10 Mayıs 1869 tarihli sayısında kullanılmıştır¹⁶. 1870'lerden itibaren İslam Birliği düşüncesi Osmanlı basınında sıklıkla tartışılan bir mevzu haline geldi. 1873 yılında Ticaret-i Bahriye Mahkemesi Zabıt Kâtibi Esad Efendi İslam Birliği konusundaki ilk müstakil eseri hazırladı¹⁷. İttihâd-ı İslâm hakkındaki yazılar bir süre sonra batılı devletleri rahatsız etmiş ve bu tür çalışmalara tepki göstermişlerdir. Bunun üzerine Bâbüâlî'nin ihtar ve baskısı gelmiş, İslam Birliği ile ilgili yazı yazan kalemler 1872 Ekiminden itibaren susmuştur. Ancak bu sessizlik bir yıl devam etmiş Ekim 1873'te Basiret gazetesinde çıkan "Sadâ-yı İttihâd-ı İslâm" başlıklı makaleyle İslam Birliği kavramı tekrar gündeme gelmiştir¹⁸. Osmanlı basını İslam aleminde dayanışmanın ana unsuru olarak gördüğü İslam Birliği düşüncesini fırsat buldukça işlemeye gayret ederken, yazılanlar eşliğinde yaşanan gelişmeleri büyük bir endişe ve telaşla ve bir o kadar dikkatle izleyen batılı devletler kaygılarını Devlet-i Âliyye'ye zaman zaman iletmişlerdir.

Panislamizm teriminin İttihâd-ı İslâm'nın karşılığı olarak Batı literatüründe ilk defa 1875 yılında kullanıldığı anlaşılmaktadır. F. von Werner 1877 yılında Almanca yayımladığı *Türkische Skizzen*'de bu kavrama yer vermiştir. Bundan dört yıl sonra da aynı kavram Fransızca olarak G. Charmes tarafından *Revue de deux mondes*'de kullanıldı. Charmes 1883 yılında Panislamizm başlıklı bir kitap neşretti. Panislamizm teriminin İngilizce bir kaynakta kullanılmasına ise 1882 tarihli *Fortnightly Review*'de rastlıyoruz. 1890'lara değin literatürde aralıklarla kendine yer bulan Panislamizm kavramı XIX. yüzyılın son on yılı içinde yaygın bir biçimde kullanılmaya başlandı¹⁹. Bu dönemin moda akımları olan Pancermenizm ve Panslavizm hareketlerinden etkilenen batılı aydınlar ve fikir adamları Osmanlı'da filizlenen İslam merkezli hareket için Panislamizm adını benimsemişlerdir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, "Pan" kelimesi Avrupa'da pek hoş karşılanmayan ideolojileri ifade ederken kullanılmaktaydı²⁰.

¹⁵ Gös. yer.

¹⁶ Rusların Buhara'yı istila etmesi üzerine *El-Cevâib* gazetesinde yapılan bir yorumda, Buhara'nın vaktinde Osmanlı'ya "ahdine dehalet" etmiş olsaydı başına bu işin gelececeği ifade edilmiş; Osmanlı himayesine girmedikleri takdirde İran ve Fas'ı da aynı akıbetin beklediği ileri sürülmüştü. Bu yorumdan hareketle *Hürriyet*, Müslümanların birleşmesi tezini geliştirmiştir (Mümta'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 204).

¹⁷ Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak*, s. 209; Özcan, "İttihâd-ı İslâm", 470; Mümtez'er Türköne, *Modernleşme- Laiklik ve Demokrasi*, Ark Yayınları, Ankara 1994, s. 135.

¹⁸ Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak*, s. 232, Özcan, "İttihâd-ı İslâm", 470.

¹⁹ Metin Hülâgu, *Pan-İslamist Faaliyetler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994, s. 11-12.

²⁰ Özcan, "İttihâd-ı İslâm", 470.

Osmanlı Devleti'nde gelişen İslamcılık akımının Batı'ya muhalefet olarak algılanmasından ötürü, onu olumsuz göstermek maksadıyla başına "pan" takısının kasten getirildiği ortadadır.

B- İslam Birliği Düşüncesinin Oluşumu

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli İslam coğrafyalarının batılı devletlerin müstemlekesi haline gelmeleriyle üzerlerindeki baskı artmış ve özgürlükleri kısıtlanmıştır. Bu ülkelerde yaşanan hadiselerin yarattığı psikolojik atmosfer Müslümanların hilafet merkezini kurtuluş kapısı olarak görmelerine yol açmış ve onları büyük beklentiler içine sokmuştur. Bu hissi beklentilerle Osmanlı'daki iç dünyaya baktığımızda ise Osmanlı aydını ve düşünürü bu dönem zarfında devletin toparlanıp düzlüğe çıkmasına vesile olacak yeni siyasi ideolojilerin ve parametrelerin arayışı içinde olduklarını görüyoruz. Tanzimat'ın bir uzantısı sayılan Islahat Fermanı'nın ilanı ile gayrimüslimlerin toplum içinde ön plana çıkarılmasından rahatsızlık duyan Müslümanlar arasında oluşan dinsel odaklı tepkiyi fark eden ve artık geçmişe nazaran daha tecrübeli hale gelen aydın kesim siyasi, mali ve sosyal alanda meydana gelen olayların da etkisiyle İttihâd-i İslâm kavramını ortaya atarak Osmanlı için kurtuluş reçetesi hazırlamaya başlamışlardır. Yüzyılın son çeyreğine girerken birçok aydın, İttihâd-ı İslâm politikasını Osmanlı Devleti'nin hayata tutunmasını sağlayacak güçlü bir dal olarak görmekteydi.

XIX. asrın son çeyreğinde itibaren Devlet-i Âliyye'nin siyasi hayatında kendine yer bulan İslam Birliği ideolojisinin oluşumunda çeşitli iç ve dış etmenler bulunmaktadır. Osmanlı'daki batılılaşma hareketlerinin mevcut meselelere çözüm sağlayamaması mutaassıp kesimin tepkisine yol açtığı gibi bu kesim içinde, bu faaliyetlerin devlet ile toplumdaki erozyonu ve deformasyonu artırdığı düşüncesinin hasıl olmasına sebebiyet vermiştir. Bu kanaatte olan bir grup, başından beri Tanzimat karşıtı olan Nakşî Şeyhi Ahmed ve Ferik Çerkez Hüseyin Paşa önderliğinde bir cemiyet teşkil ettiler. Fedailer Cemiyeti diye anılan örgütün temel hedefi İslam'ın özünde ve Osmanlı geleneğinde yer alan meşveret usulüne göre iyi, adaletli ve dirayetli bir padişahın başa geçmesini, haysiyetli ve namuslu bir hükümetin kurulmasını temin etmektir²¹. Cemiyet, halkı yönetime karşı harekete geçirip hedeflenen değişiklikleri gerçekleştirmek istedi. Ancak cemiyetin çalışmaları duyulunca hükümet müdahale etti. Cemiyetin kurucularıyla birlikte azaları geniş bir komisyon tarafından sorgulandıktan sonra tevkif edildiler²². Bu tepkisel hareket fiili bakımdan

²¹ Bu konuda bkz. Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, TTK, Ankara 2009; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 272- 274; Hıfzı Topuz, *Sultan Abdülmecit*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.

²² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, TTK, Ankara 1998, s. 95-96; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1995, s. 57-58.

durdurulmuş olmakla birlikte, fikrî yönden birtakım Osmanlı aydınını etkilemesinin önüne geçilememiştir. Örneğin Namık Kemal Kıbrıs'ta bulunduğu sıralarda Şeyh Ahmed'le yaptığı görüşmelerden etkilenerek İslam Birliği düşüncesini benimsemiştir²³. Bunun ardından Namık Kemal'in etrafında bir muhalefet platformu oluşmuştur.

Osmanlı Devleti bilhassa Tanzimat süreciyle beraber siyasal, sosyal ve ekonomik gelişmelere dayalı olarak Avrupa'nın baskısı altına girmiştir. Her geçen gün biraz daha kan kaybeden Devlet-i Âliyye karşısında gayrimüslim azınlığın haklarını bahane eden Avrupa'nın iç işlere müdahalesi artmıştır. Daha ziyade suni nedenlere dayanan dış müdahaleler Osmanlı'daki ayrılıkçı ve bölücü hareketleri yoğunlaştırırken, Osmanlı ile Avrupa arasındaki hilal-haç kavgasını ister istemez körükledi. Avrupa'dan yönelen baskı ve müdahaleler, Osmanlı basını, aydını ve muhafazakâr kesimin tepkisine yol açtı. Müslümanların masum Hristiyanlara zulüm ettiği şayialarına karşı çıkan basın organları, birlik beraberlik çağrıları yaparak Müslümanları, Avrupalıların bu haksız saldırılarına ve mesnetsiz iddialarına karşı dayanışma içinde olmaya davet ettiler. Başta *Basiret*, *Sabah* ve *Vakit* olmak üzere bazı basın organları, bir kısmı halifeye bağlı milyonlarca Müslüman'ın Osmanlı'ya karşı yapılanlara duyarsız kalmayıp ittifakla hilafet merkezini destekleyeceklerini dile getirdiler²⁴.

Kuleli hadisesinden sonra muhalif kesim, çözümlenemeyen sorunlar karşısında devlet ricalini uyarmak ve halkın devlet yönetimi ile ilgili meselelere dikkatini çekmek için harekete geçti. 1860 yılında yayımlanmaya başlayan Ağâh Efendi'nin *Tercüman-ı Ahvâl* gazetesi bu amaca hizmet maksadıyla çıkarılmıştır. Yeni Osmanlıların öncüsü ve gazetenin başyazarı Şinasi liderliğinde yönetime ağır eleştiriler yönelten yazılarla muhalif kamuoyunun çekirdeği oluşturulmaya başlanmıştır. Ancak gazetenin kapatılmasıyla Şinasi *Tasvir-i Efkâr* gazetesini çıkarmış ve o dönemin Türk kültür ve edebiyatının meşhur simalarından Ziya Paşa ve Namık Kemal'i gazeteye dâhil etmiştir²⁵. Diğer yandan İslamcı kimliğiyle tanınan Ali Suavi *Muhbir* aracılığıyla daha sert muhalefete başladı. Tüm bu gelişmelerin paralelinde Namık Kemal'in girişimiyle 1865 yılında *İttifak-ı Hamiyyet* adlı yeni bir cemiyet kuruldu²⁶.

²³ Mustafa Nihat Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, YKY, İstanbul 1997, s. 85- 89; Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 58.

²⁴ Özcan, "İttihâd-ı İslâm", 470; Ali Merthan Dünder, *Panislâmizmden Büyük Asyacılığa*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006, s. 54.

²⁵ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 76-78, 80; Mehmet Fetih Yanardağ, "Tanzimat Dönemi Fikir Gazeteciliğinin Önemli İsmi Tasvir-i Efkâr ve Toplumsal Değişime Katkısı", *Tercüman-ı Ahval'in 150. Yılında İstanbul'da Fikir Gazeteciliği Sempozyumu (21-22 Ekim 2010)*, Emirler Matbaası, İstanbul 2011, s. 1- 15.

²⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1993, s.151.

Cemiyetin adı daha sonra Yeni Osmanlılar olarak değiştirildi²⁷. Bir süre sonra baskıya maruz kalan cemiyetin önderleri İstanbul'dan uzaklaştırılmaya çalışılınca, cemiyete finansman sağlayan Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa tarafından Ziya Paşa ve Namık Kemal Paris'e çağrıldı. Daha sonra Ali Suavi de onlara katıldı²⁸. Bu şekilde İstanbul'dan uzaklaştırılan Osmanlı basınının bu önemli kalemleri yurtdışında da boş durmamış ve yazılarıyla Osmanlı yönetimini etkilemeye çalışmışlardır.

Başını Namık Kemal ve Ziya Paşa ile sonradan hareketten ayrılan Ali Suavi gibi aydınların çektiği Yeni Osmanlılar, Islahat Fermanı'yla Osmanlı üzerindeki iktisadi emperyalizmin pekiştiğini düşünmekte idiler. Onlara göre Âli ve Fuad Paşalar siyasi ve mali açıdan devleti Batı'nın esiri haline getirmişlerdi. Reform adı altında sadece kötü bir Batı taklitçiliği yapılmaktaydı. Bunun neticesinde Müslüman kitle derinden sarsılmıştır. Yaşanan bütün olumsuzlukların halli için Yeni Osmanlılar İslam dininden esinlenerek demokratik bir sistem kuracaklarından bahsetmişlerdir. Namık Kemal İslam sayesinde gelecekte emin olduğunu beyan ederken, İslam'ın vahdeti emrettiğine dikkat çekmiştir. O, devletin hilafeti kullanmak suretiyle dünya Müslümanlarını padişahın gücü etrafında toplayarak bu vahdeti gerçekleştirebileceğine inanıyordu²⁹. Ziya Paşa Hıristiyan Batı kültürünün taklit edilmesine kalemiyle tepki gösterirken³⁰, Ali Suavi Osmanlıların Avrupa'nın maddi gücüne sahip olmaya çalışmasını, ama bunu yaparken kendi benliğini muhafaza etmesi gerektiğini savunmuştur³¹. Dönemin gazeteleri incelendiğinde bu paralelde görüşlerin yoğun biçimde dile getirildiği görülür.

1878 Berlin Antlaşması'yla Osmanlı Devleti sahip olduğu toprakların üçte birini kaybetmekle kalmamış, demografik yapıda da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Kaybedilen topraklarda ikamet eden Müslümanların büyük bir bölümünün Anadolu'ya göç etmesi ve diğer yandan Sırbistan, Karadağ, Romanya gibi ülkelerde yaşayanların önemli bir kısmının Hıristiyan olması, kalan topraklardaki Müslüman nüfusun oranını artırmıştır. Genel nüfus içinde Müslümanların oranı yüzde 70'lere ulaşırken, gayrimüslimlerin oranı yüzde 30'lara kadar düşmüştür³². Bu gerçek II. Abdülhamid'in gözünden kaçmamıştır. Dış dünyada yalnızlığa itilen Osmanlı yönetimi içte de gün geçtikçe halktan uzaklaşmaktaydı³³. Padişah, Müslüman halktan tamamen kopmayı bilakis din

²⁷ Lewis, a.g.e., s. 153.

²⁸ Koloğlu, a.g.m., s. 82; Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 40.

²⁹ Mardin, "XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", s. 345, Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 50.

³⁰ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 61.

³¹ Mardin, "XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", s. 345.

³² Yunus Koç, "Osmanlı İmparatorluğunu Nüfus Yapısı (1300- 1900)", *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 548; Özcan, "İttihâd-ı İslâm", 471.

³³ Tefik Çavdar, *Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu*, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2000, s. 48.

vasıtasıyla onun desteğini alarak güçlü ve istikrarlı bir idare kuracağı inancını taşıyordu³⁴.

Sömürgeciliğin önde gelen isimlerinden İngiltere XIX. yüzyılda tamamen Hindistan'a odaklanarak bölge ile bağlantılı tüm yolları kontrol etmeye çalışıyordu. Bu sebeple söz konusu coğrafya ilgilenen veya bir şekilde bağlantısı olan ülkeleri yakından takip etmekteydi. İngiltere, çıkarlarına hizmet edecek her fırsatı değerlendirmek istiyordu. İngilizler halifelik makamını emperyalizm doğrultusunda kullanmak için ilk teşebbüsü 1857'de Sipahi Ayaklanması'nda yaptılar. İngiliz yönetimi, ayaklanan Hindulara Müslümanların katılmasını engellemek için Osmanlı halifesinden yardım istedi. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid, İngilizlerin İslam'ın ve halifenin dostu olduğunu içeren bir yazı verdi. Ayrıca İngilizlerin bölgeye Mısır yoluyla asker sevkine yönelik taleplerini de kabul etti³⁵. Padişah ayrıca, isyan sırasında zarara uğrayanlara dağıtılmak üzere 1000 lira gönderip bir jest yaparak İngiliz kamuoyunda yer alan aleyhteki girişimlerin önünü kesmiştir³⁶. İngiltere'nin emperyalizm politikasında Osmanlı halifesinin gücünü kullanmaya dönük ikinci girişimi Afrika topraklarındaki çalışmalar konusunda oldu. Bilimsel araştırma yapmaları için Afrika kıyılarına bir heyet göndermek isteyen İngilizler, çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu kesimlerde çalışacak olan elemanlarına kolaylık sağlanması hususunda padişah'tan bir yazı almak için başvuruda bulunmuşlardır³⁷.

Sultan Abdülaziz Avrupa seyahati kapsamında Londra'ya gittiğinde Hindistan Bakanlığı'nın büyük ilgisiyle ve coşkulu bir törenle karşılanmıştı. İngilizler bu sayede Hindistan ile aralarında oluşan gerilimi azaltabileceklerine inanmışlardı. İngiltere ayrıca Rus yayılmacılığına karşı hem Hindistan hem de Afganistan'da İngilizlerin Müslümanların halifesiyle dost olduğunu ve halifenin kendilerini desteklediğini içeren haber ve mesajlarla bir propaganda başlatmıştır. Böylelikle adı geçen iki ülkedeki Müslümanların desteğini alarak Rusların Orta Asya'da yayılmasını engellemek istemiştir³⁸. Bütün bu

³⁴ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Osmanlı*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 375, Çavdar, a.g.e., s. 48; François Georgeon, "II. Abdülhamid ve İslam", *Tarih ve Toplum*, 119, Kasım 1993, s. 240.

³⁵ BOA, İ. MTZ (05), nr. 666, 16 S 1274/ 06 Ekim 1857; İngiliz hükümeti asker sevkine izin verildiği için Osmanlı yönetime teşekkür etmiştir, bkz. (BOA, İ. HR., nr. 7906, 3 R 1274/ 21 Kasım 1857; BOA, İ. MTZ (05), nr. 669, 15 R 1274/ 3 Aralık 1857; BOA, A. MKT. MHM, nr. 121/79, 23 R 1274/ 11 Aralık 1857).

³⁶ BOA, HR. MKT., nr. 213/12, 8 RA 1274 27 Ekim 1857; BOA, İ. HR., Nr. 7802, 25 S 1274/ 15 Ekim 1857; Mağdurlara yapılan yardımlardan ötürü Lord Palmerstone teşekkür etmiştir, bkz. (BOA, İ. HR., nr. 7894, 28 RA 1274/ 16 Kasım 1857).

³⁷ BOA, İ. HR., nr. 7421, 2 Ş 1273/ 28 Mart 1857; Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 66-67.

³⁸ Eraslan, a.g.e., s. 66.

gelişmeler, Osmanlı'da halifeliğin bir kuvvet unsuru olarak yeniden keşfine zemin teşkil etmiştir.

Emperyalist emellerin ortalığı kasıp kavurduğu bu dönemde Ruslar da boş durmamış ve gözüne kestirdiği yerleri elde edebilmek için değişik yollara başvurmuştur. Ruslar XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk hanlıklarına yönelmiştir. İlk önce bir keşif çalışması yaptıran Çarlık yönetimi, ardından “vahşi Asya'ya medeniyet götürüyoruz”³⁹ iddiasıyla harekete geçmiş, 1860-1875 yılları arasında Orta Asya Türk hanlıklarını kanlı eylemlerle işgal etmiştir. Rus işgali nedeniyle hanlıklar Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdi. Hanlıklarda yaşanan trajik olayların duyulması ve bunların İstanbul'a gelen temsilcilerinin anlattıkları karşısında Osmanlı'da Müslümanların dini duyguları kabarmış, kamuoyu Rusya aleyhine dönmüştü. Bilhassa basın, ülkedeki Müslüman halkın duygu ve düşüncelerini İslam Birliği fikrine odaklamaya gayret etmiştir⁴⁰.

XVIII. yüzyılın başından beri Osmanlı Devleti'nin en ciddi ve tehlikeli düşmanlarından biri olan Rusya, 1856'da sona eren Kırım Savaşı'ndan sonra Balkanlarda milliyetçilik temeline dayalı Panславizm politikasını işlemeye başlamıştır. Ulusçulukla beraber dini kullanarak Slavları Osmanlı'ya karşı kışkırtmak için yoğun çaba sarf eden Rusya zaman içinde amacına ulaşmış, Avrupa'nın Balkanlarda Osmanlı'yı yalnız bırakmasını sağlamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti Balkanlarda Rusya'nın örgütleyip Avrupa'nın da destek verdiği spekülatif olaylar karşısında haksız ithamlara maruz kalmıştır. Gerginlik 1877 yılında savaşa dönüşmüş ve Osmanlı Devleti, tarihinin ağır yenilgilerinden birini almıştır. Zira savaşın akabinde imzalanan Berlin Antlaşması'yla mevcut topraklarının beşte ikisini kaybetmiştir. Tüm bu olumsuzluklar devleti biraz daha yalnızlığa itmiş ve Müslüman tebaa arasında hissi yönden İslam'a olan teveccühü biraz daha artmıştır.

XIX. yüzyıl, bir önceki yüzyılda yaşanan Sanayi Devrimi sebebiyle sömürgecilerin iştahlarının kabardığı zaman dilimi olmuştur. İngilizler, Hollandalılar, Fransızlar, Ruslar, İspanyollar ve son olarak İtalyanlar ve Almanlar bu kapitalist yarışa dâhil olmuşlardır. Kolonyalist güçlerden bilhassa İngilizler ve Hollandalıların Asya'da Müslümanların yoğun olarak yaşadığı Hindistan, Singapur, Cava, Sumatra, Borneo, Rio, Selendip Adaları gibi yerlerdeki faaliyetleri zamanla tepkilere yol açmıştır. Baskı ve şiddet karşısında ezilen Müslümanlar, İslam'ın koruyucusu sıfatıyla yardım için halifeye müracaat ettiler. Müslümanların bu tutumu halifeliğin evrensel bir ruhani kurum şeklinde algılanmasına yol açtı. Mesela 1850'lerde Hollandalıların baskı ve

³⁹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1984, s. 73.

⁴⁰ BOA, İ. MMS., nr. 1627, 11 B 1287/ 7 Ekim 1870; BOA, İ.DH., nr. 46454, 27 RA 1290/ 25 Mayıs 1873; Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, s. 74-78.

zulmünden bunalan Açe hükümdarı Muhammed Gus Efendi'yi yardım için Osmanlı'ya göndermiştir. 1857 yılında ise yardım talebi Rio adasından gelmiştir. Singapur'daki Malayan halkından, Cavalılardan ve daha birçok İslam diyarından artarak gelen yardım talepleri Osmanlı'daki İslamcılık düşüncesini beslemiş ve bu yöndeki hareketleri cesaretlendirmiştir⁴¹. Osmanlı'nın İslamcılık çerçevesinde hilafet enstrümanını kullanarak kolonilerdeki Müslümanlar üzerinde protektora hakkı varmış gibi bir hava oluşturması Avrupa'yı ürkütmüş ve gelişmeleri kaygıyla izlemelerine yol açmıştır⁴².

İslamcılık hareketinin gelişmesinde Avrupa'yı sarsan milliyetçilik dalgası ve bunun büyük devletlerce istismar aracı olarak kullanılması da etkili olmuştur. Ulusçuluk akımı siyasi dengeleri sürekli bozan bir ideolojydü. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da ulusçuluğa dayalı çok ciddi çatışmalar baş göstermişti. Kıtanın güneyinde İtalyanlar, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na; ortasında da Almanlar, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Fransa gibi devletlere karşı savaşarak birliklerini kurmuşlardı. Milliyetçilerin bu başarıları çok uluslu yapıya sahip Osmanlı Devleti'ni etkilemişti. Osmanlı yönetimi de XIX. yüzyılın başından itibaren milliyetçiliğin doğurduğu sorunlarla boğuşmaktaydı. II. Abdülhamid devrine gelindiğinde İslamcılık, milliyetçiliğe karşı panzehir olarak görülmekteydi. Büyük devletler ayrıca, Osmanlı'nın çağın dışında kalmasında yani modernize olamamasında İslam'ın etkin rol oynadığını ileri sürerek kamuoyu üzerinde kültürel ve dinsel baskı kurup azınlıkları yönetime karşı kışkırtmaları yönündeki geleneksel politikalarına daha fazla sarılmışlardı. Avrupa'nın "Eastern Question/Şark Meselesi" politikası kapsamında Devlet-i Âliyye'yi parçalayıp sorunu kökünden çözmek için fırsat kollaması; Osmanlı cephesinde maneviyatın, geleneğin, kültürün ve kimliğin korunması hususundaki hassasiyeti artırmıştır⁴³.

Avrupa bu hedefine Berlin Antlaşması'yla büyük ölçüde ulaştı. Balkanlar coğrafyası paramparça olurken, Karadağ, Sırbistan ve Romanya'da yaklaşık beş yüz yıldır devam eden Osmanlı idaresi bitti. Kıbrıs İngilizlere terk edildi. 1881'de Fransızlar Tunus'u, İngilizler Mısır'ı basit bir oldubittiyle ele geçirdiler. Avrupa'nın bu saldırgan tutumu Osmanlı'nın Avrupa'ya olan güvensizliğini daha da derinleştirmiştir. Osmanlı Devleti'ni sömürgeci güçlerin tasallutundan kurtarmak ve devletin bütünlüğünü muhafaza etmek için II.

⁴¹ BOA, İ.HR., nr. 3208, 29 B 1266/10 Haziran 1850; BOA, İ.DH., nr. 24377, 11 Şubat 1857; BOA, İ.MMS., nr. 1524, 17 M 1286/29 Nisan 1869.

⁴² Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak*, s. 193; Hülagu, *Pan-İslamist Faaliyetler*, s. 16-17.

⁴³ Lee, a.g.m., s.363; Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005; Salahi Sonyel, "Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Durumu", *Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu-II)*, 38, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 688- 690.

Abdülhamid halifelik vasfına sarılarak, ülke içindeki ve dışındaki Müslümanların duygu ve düşüncelerini İslam Birliği idealine odaklamıştır⁴⁴

C- II. Abdülhamid'in Siyasetine Konu Olan Coğrafyalar

Osmanlı Devleti'nin hilafet silahını kullanarak Müslümanlar üzerinde manevi bir denetim kurma ve ilişkiyi devam ettirme düşüncesi ilk olarak kendini 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda göstermiştir. Osmanlı Devleti kaybettiği İslam toprağı Kırım'da varlığını devam ettirmek için halifelik makamını kullanmış ve Kırım üzerinde dini liderlik ile protektora hakkı elde etmiştir⁴⁵. Bu gelişme halifeliğin evrensel bir ruhani kuruma dönüştürülmesinin ilk adımıdır. Bundan sonra halifelik kurumu ve gücü, İslam Birliği düşüncesinin belirlediği ve akabinde II. Abdülhamid'in tahta çıktığı tarihe kadar uzun süre gündeme getirilmemiştir. Bir taraftan Osmanlı'yı ayakta tutmak, öbür taraftan da kendi iktidarını kuvvetlendirmek isteyen II. Abdülhamid, bu emelleri için dini önemli bir güç olarak görmekteydi. Yukarıda belirtildiği gibi, 1856'dan itibaren cereyan eden gelişmeler de dini, sınımlanacak bir liman gibi ön plana çıkarmıştı. Ancak bu dönemde dinin Osmanlı siyasasında etkin hale gelmesi, bilinçli ve programlı bir çalışmanın ürünü değildi. Spontane biçimde gelişen İslam Birliği düşüncesini II. Abdülhamid rasyonel davranarak iyi değerlendirmiş, iç ve dış politikanın bir enstrümanı yapmıştır. II. Abdülhamid'e göre, Osmanlı'nın sosyal yapısı ve siyaseti din esaslı üzerine kurulmuştu. Bunun içindir ki, ruhani otoriteyi temsil eden "Emirü'l-müminîn" unvanı başta gelmeli, saltanatı simgeleyen padişahlık arka planda kalmalıdır⁴⁶. Padişah bu anlayışın, fertler arasında fikir ile inanç ittifakını ve ittihadını sağlayacağına inanmıştır. Padişaha göre, Osmanlı bir din ve iman ülkesiydi, bu din yıkılırsa devlet de yıkılacaktı⁴⁷.

II. Abdülhamid, zaman zaman imparatorlukta İslami potansiyeli harekete geçirip dünya Müslümanlarını uyandırarak hilafet şemsiyesi altında bir birliktelik kurulabileceğini düşünmüştür. Ancak bu düşüncüyü daha çok emperyalist güçlere karşı bir silah olarak kullanmakla yetinmiştir. Zira esas gayesi, bu politik enstrüman ile Düvel-i Muazzama karşısında bir denge oluşturup varlığını sürdürmektir. Hatta padişah ara sıra emperyalist güçleri tedirgin etmek ve onlara halifeliğin cihanşümul bir tehdit potansiyeli olduğunu ima etmek amacıyla "Halifenin bir sözü, 250 milyon Müslüman'ı harekete

⁴⁴ Hülagu, Pan-İslamist Faaliyetler, s. 13, 15; Naimur Rahman Farooqi, "Pan-Islamism in The Nineteenth Century", *Islamic Culture An English Quaterly*, LVII/4, Islamic Culture Hyderabad 1983, s. 290.

⁴⁵ İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Panislâmizm ve Osmanlı Hilâfeti", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler*, I, Turhan Kitabevi, Ankara 2000, s. 248.

⁴⁶ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri* (27-29 Mayıs 1992), İÜFEF, İstanbul, 1994, s. 99.

⁴⁷ Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergah Yayınları, İstanbul 1999, s. 132.

geçirmeye yeter” şeklinde beyanlarda bulunmuştur⁴⁸. II. Abdülhamid'in İslam, hilafet ve İslam Birliği konularındaki beyanat ve görüşlerinin yoğunluğu, onun her şeyiyle İslam Birliği'ni gerçekleştirmeyi hedeflediğini ve hedefe varmada inancının tam olduğu izlenimini uyandırır da, bu konudaki politik çizgisine ve tutumuna bakıldığında bunun pek de mümkün olmadığı görülür. Bu politikayla “dışta güçlü olmanın ön koşulu içte güçlü olmaktır” ilkesinden hareketle ülke içinde İslam sayesinde bir tesanüt ve ülke dışında ise Müslümanların manevi desteği ile uluslararası alanda kendini daha dirençli ve enerjik hale getirmek istediği söylenebilir. Ancak Osmanlı'nın konjonktürüne göre bundan ötesini ummanın tatlı bir hayal olduğu görülmektedir.

1- İstanbul ve Anadolu

II. Abdülhamid dini motifleri sadece merkezden uzak eyaletlerde değil, her noktada kullanmak istemiştir. Bilhassa İstanbul ve Anadolu'daki faaliyetlere daha fazla itina göstermiştir. Dini müesseselere sağlanan olanaklar artırılmış; din adamlarının durumu iyileştirilmeye çalışılmış, maaşları yükseltilmiş, nişan ve rütbe verilerek taltif edilmişlerdir.⁴⁹ Tekke, zaviye ve dergâhlara aynı ve nakdi yardımlarda bulunulmuştur⁵⁰. Üç aylarda tüm giderleri devletçe karşılanmak kaydıyla Anadolu'ya halkı bilgilendirmeleri için din adamları gönderilmiştir⁵¹. Mevlevi, Kadiri, Rufai ve Halveti tarikatlarına ilgi gösterilerek toplumdaki itibarları artırılmaya çalışılmıştır. Cami, medrese ve tekkelerin dışında umumun kullandığı çeşme ve benzeri yerlerin bakım ve onarımları yapılmıştır⁵². Erozyona uğrayan toplumsal dayanışma ve dini bütünlük duygusunun yeniden ihyasında, padişahın dini müesseselerden eğitim vasıtasıyla yoğun şekilde istifade etme düşüncesi de etkili olmuştur.

Mesai saatleri namaz ve oruç gibi ibadetlerin yapılmasına uygun biçimde düzenlenerek çalışanlar ibadete teşvik edilmek istenmiştir. Dinî kitapların yayımına ihtimam gösterilmiş, halkın zihnini bulandıracak yayınlara fırsat verilmemiştir. İstanbul'da meskûn mahallerde içki satışı yasaklanmıştır⁵³. Toplumsal ahlakın korunması adına, umuma açık yerlerde ahlakı bozucu eğlenceler, temsil ve tiyatro oyunları yasaklanmıştır. Bundan başka, kadınların

⁴⁸ Gös. yer; Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla II. Abdülhamid*, Nesil Yayınları, İstanbul 1996, s. 66.

⁴⁹ Eraslan, *Doğru ve Yanlışlarıyla...*, s. 71, 773.

⁵⁰ BOA, İ.DH., nr. 76244, 1 M 1301/2 Kasım 1883; Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid*, Armoni Yayınları, İstanbul 2007, s. 546-562.

⁵¹ Özcan, “İttihâd-ı İslâm”, 472.

⁵² Gebze'deki Fazlullah Paşa Dergahı'nın tamiri için bkz. (BOA, İ.ŞD., nr. 60/3462, 26 N 1299/11 Ağustos 1882); Talay, a.g.e., s. 484- 588.

⁵³ Müslümanların yaşadığı mahallelerde meyhane açılmasına ve gizli olarak sarhoşluk veren ürünlerin satışına izin verilmemesi ve mevcudun kapatılması bildirilmiştir, bkz. (BOA, İ.DH., nr. 88085, 26 B 1306/28 Mart 1889); Özcan, “İttihâd-ı İslâm”, 472.

giyimi ile ilgili düzenlemeler yapılmış ve bazı yasaklar konmuştur⁵⁴. Sadece bu düzenlemelerle İstanbul ve Anadolu insanı nazarında padişahın Tanzimat süreciyle beraber yıpranan otoritesi güçlendirilmeye ve Müslümanlığa endeksli bir ortak bilinç oluşturulmaya çalışılmıştır⁵⁵. Bu kararlar doğrultusunda bakıldığında, hem İslam kimliğini ve hem de birlik düşüncesini doğru biçimde aşılama adına Osmanlı coğrafyasının ana merkezi konumunda olan İstanbul ve Anadolu üzerinde dini ve toplumsal uygulamalar yönünden daha büyük bir ihtimam ve titizlik gösterildiği söylenebilir.

2- Arap Yarımadası (Basra, Hicaz ve Yemen)

Müslümanların kutsal bölgesi Hicaz, doğunun fatihi Yavuz Sultan Selim döneminde Mercidabık ve Ridaniye seferleri sonucunda Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir. Kutsal Mekke ve Medine şehirleri sebebiyle Osmanlı yönetiminin ayrı bir gözle baktığı Hicaz bölgesi, devlet yönetiminin bozulmasıyla ihmale uğramıştır. Nitekim ihmal ve otorite boşluğu beraberinde halkı rahatsız edecek çeşitli olaylara zemin hazırlamıştır. Sonunda bölgede İngilizlerin faaliyette bulunmasına fırsat verecek siyasi boşluklar meydana gelmiştir. Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçen İngilizlerin koloni haritasını genişletmek için göz diktiği topraklarından birisi de Hicaz eyaletiydi.

İngiltere'nin Hicaz bölgesinde nüfuz kurmak için başlattığı girişimlere karşılık II. Abdülhamid devletin gücü nispetinde İslam Birliği düşüncesini yansıtıcı faaliyetlerde bulunmuştur. İngiltere'nin birinci hedefi, II. Abdülhamid'in Hindistan Müslümanları üzerindeki etkisini kırmak ve bu bölgeden el çektirmektir. Bu maksatla Arapleri yanına çekerek hilafet makamını ve hac farızasını Osmanlı aleyhinde kullanmaya çalışmıştır⁵⁶. Bölgenin ehemmiyetini bilen ve tehlikeyi fark eden II. Abdülhamid "Dinle ilgili her sahada Müslümanların her meselesinde halife aktif rol oynamalı ve Osmanlı'nın imajı korunmalıdır" düşüncesiyle hareket etmiştir⁵⁷. Bu bağlamdaki politikasını anlamak için hac ve demiryolu projesindeki tutumunda açıkça görmek mümkündür.

Bilindiği gibi hac, dünyanın farklı alanlarından gelen çeşitli statüdeki Müslümanları bir araya getirip bir birliktelik kurmalarına ve fikir alışverişinde

⁵⁴ Müslüman kadınların Hıristiyan kadınların kullandığı matem elbisesini andıran çarşaf lar giymelerinin önlenmesi istenmiştir, bkz. (BOA, DH.MKT., nr. 1938/136, 5 N 1309/3 Nisan 1892); Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 227-234.

⁵⁵ Mardin, "XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", s. 348; Georgeon, a.g.e., s. 226.

⁵⁶ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 265-269.

⁵⁷ Bkz. Selim Deringil, "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992)*, İÜFEF Yayınları, İstanbul 1994, s. 149-162.

bulunmalarına vesile olduğu için Osmanlı Devleti açısından büyük önemi haizdi. Hac mevsiminin sorunsuz ve başarılı bir şekilde tamamlanması için devlet gereken tedbirleri almaya çalışırdı. Zira hac organizasyonu Osmanlı'nın saygınlığını koruması bakımından önemli bir vitrindi. II. Abdülhamid döneminde 1895 yılına değin pek düzenli olmasa da bazı önlemler alınmıştır⁵⁸. Misalen, bölgede huzursuzluk ve karışıklık çıkarmak isteyen İngilizlerin propagandalarına karşı asayiş en üst düzeyde tutulmaya çalışılmıştır. Sömürge ülkelerinden gelen Müslümanlardan mümkün mertebe fazla ücret alınmamış, çok fakir olanlara devlet yardımıda bulunmuştur. Bölge dâhilinde yer alan kabile şeflerine ve tarikat şeyhlerine hilat, aba, saat, nişan ve rütbelere ihvan edilerek devlete samimiyetle ve içtenlikle yaklaşmaları sağlanmıştır.

1895 yılına gelindiğinde ise padişah, Hicaz ile ilgili düzenlemeleri daha planlı ve kapsamlı hale getirip, bölgenin Osmanlı Devleti tarafından ne derece önemsendiğini gözler önüne sermiştir. Bununla birlikte, artık iyice zayıflamış ve köşeye sıkışmış Osmanlı Devleti'nin lideri, İngilizlere karşı elindeki hilafet kozunu en iyi biçimde kullanarak durumun daha da kötüleşmesine engel olmak istemiştir. Hükümetin Hicaz'da yaptığı düzenlemeler arasında asayiş ve güvenliği artırmaya ve hacıların geliş ve gidişlerini daha da kolaylaştırılmaya dönük önlemler de vardı. Bu sayede İngiliz, Fransız, Hollanda ve Rus tebaasından hac için Hicaz'a gelen Müslümanlara yönelik saldırılara mani olunarak adı geçen devletlerin Osmanlı idaresine baskı yapmalarına fırsat tanınmayacaktır. Bölgede sağlık ve sıhhatin korunmasına özen gösterilecek, bulaşıcı hastalık tehlikesine karşı Hicaz çevresinde karantina merkezleri kurulacak ve Hac mevsiminden önce bölgeye doktor ve eczacı gönderilecektir⁵⁹. Yabancı hacılara yardımcı olacak yabancı dil bilen elemanlar görevlendirilecektir.

II. Abdülhamid'in faaliyetleri sadece bunlarla sınırlı değildi. Padişah, hacla ilgili düzenlemelerin yanı sıra Hicaz Demiryolu projesini gündeme getirmiştir. II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyaseti bünyesinde gerçekleştirdiği en önemli ve en dikkate değer çalışma olarak vasıflandırılan⁶⁰ bu proje, umulanın aksine çok kısa bir sürede sonuçlandırılmıştır. Projenin gerçekleştirilmesinde dini, siyasi, askeri ve ekonomik sebeplerin etkili olduğu görülmektedir. Hat tamamen yerli sermaye ve teknoloji ile inşa edilmiştir. Bunun için de tüm Müslümanlardan bağış talep edilmiş ve bu talep muazzam bir karşılık görmüştür⁶¹. Deneyimli mühendisler bulmada ilk zamanlar biraz sıkıntı yaşansa

⁵⁸ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 269-275.

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Şakir Bey, *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti*, haz. G. Sarıyıldız-A. Kavak, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.

⁶⁰ Gökhan Çetinsaya, "İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 380.

⁶¹ Metin Hülagu, *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu*, Yitik Hazine Yayınları, 2008 İstanbul, s. 113-121.

da, devamında yeterli istidama ulaşılmıştır⁶². Osmanlı mühendislerinin yanı sıra Alman, Avusturya ve Fransız mühendisler de bu büyük projeye dâhil edilmiştir⁶³.

Padişah Hamidiye-Hicaz demiryolunu inşa ettirirken neyi amaçlamıştı? Diye sorduğumuzda karşımıza cevap olarak çok iyi hesaplanarak belirlenmiş hedefler çıkmaktadır. Bu temel hedefleri kısaca haccı Müslümanlara kolaylaştırarak, hacıların sayısını artırmak ve düşman saldırılarına karşı kutsal toprakları korumak⁶⁴, demiryolu taşımacılığı sayesinde bölgeye gelecek tüccar ve ziyaretçi sayısını arttırmak, ulaşım güçlüğünü aşarak ve maliyeti düşürerek sebzeçilik ve diğer tarımsal faaliyetleri yoğunlaştırmak⁶⁵, hattın geçtiği yerleşim bölgeleri ve çevresinde yaşayan insanların eğitim ve öğretimini sağlayarak toplumların medenileşmesine katkıda bulunmak⁶⁶, Bölge halkına ulaşım sayesinde çeşitli alanlarda ticari faaliyet imkânı sağlayarak gelirlerini artırma olanağı sunmak (kurban ticareti gibi)⁶⁷ şeklinde özetlemek mümkündür.

Hicaz Demiryolu'nun hizmete sunulması nedeniyle İslam dünyasında adeta bir bayram havası oluşmuş ve dünyanın çeşitli bölgelerinden Müslümanlar gönderdikleri mektup, telgraf ve hatta şiirlerle halifeye şükranlarını sunarak bu sevinci paylaştıklarını göstermişlerdir⁶⁸. Osmanlı idaresi bu projeye önemli bir hizmeti yerine getirirken, İslam Birliği düşüncesinin geleceğe taşınmasında önemli bir sembol elde etmişti.

Osmanlı Devleti'ndeki yönetim zafiyeti nedeniyle başıboş kalan Basra Körfezi ve çevresinde XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren İngilizler etkin bir güç haline gelebilmek için girişimlerde bulunmaya başlamışlardır. İlk olarak İngilizler bu coğrafyanın mühim bir parçası olan Kuveyt ile münasebet kurmuşlardır. Bu gelişmenin ardından İngilizlerin Kuveyt ile olan ilişkileri söner gibi olmuş, ancak XIX. yüzyıl içinde yeniden canlanmıştır. Bölgede ticaretin gelişmesi ve merkezden biraz daha bağımsız hareket etmeleri adeta İngilizleri teşvik edici bir unsur olmuştur. İngilizlerin bölgeye gösterdiği alakanın farkında olan Vali Midhat Paşa önderliğinde alınan önlemlerle Kuveytli şeyhlerin Osmanlı hilafetine bağlılığı sürdürülmeye çalışıldı. Kuveyt şeyhinin kaymakam tayin edilmesi ve vergi muafiyeti gibi bazı hak ve yetkilerin tanınmasıyla bağlılıkları temin edildi. İngilizlerin de itiraz etmediği Basra'daki

⁶² Hülagu, Bir Umudun İnşası..., s. 88-90.

⁶³ Gös.yer.

⁶⁴ Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 40.

⁶⁵ Metin Hülagu, "Dünden Bugüne Bir İmparatorluk Projesi Olarak Hicaz Demiryolu", *Devr-i Hamid*, III, haz. M. Hülagu-Ş. Batmaz-G. Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 157.

⁶⁶ Hülagu, "Dünden Bugüne..", s. 162.

⁶⁷ Jacob M. Landau, *Hejaz Railway and The Muslim Pilgrimage: A Case of Ottoman Political Propaganda*, Detroit, Michigan 1971, s. 128; Hülagu, Bir Umudu..., s. 230- 232.

⁶⁸ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 271.

bu durum, daha ziyade itibari boyutta kalan bir hâkimiyeti yansıtıyordu⁶⁹. Aynı şekilde Irak'ta da Midhat Paşa aracılığıyla bir dizi kararlar idari, ticari, sosyal hayata yönelik adımlar atılmış ve birçok bayındırlık faaliyeti gerçekleştirilmiştir⁷⁰.

Osmanlı yönetimi bu çalışmaları yaparken, valisi aracılığıyla Kuveyt'e gerekli mesajı vermeyi ihmal etmemiş ve devletin yeterince güçlü olduğunu, ancak İslam kardeşliği nedeniyle Kuveyt'i himaye ederek Müslümanlara destek olmayı amaçladıklarını iletmişlerdir. 1890'lı yıllarda Osmanlı idaresi yeni tedbirlerle bölgeye olan ilgisini ve dikkatini artırmıştır. Önceki önlemlere ek olarak yeni kararlar alınarak buradaki Osmanlı hâkimiyet kuvvetlendirilmeye çalışılıyordu⁷¹. Basra Körfezi'nin stratejik açıdan önem arz eden adacıkları üzerinde müstahkem mevkiiler inşa edilerek, olası İngiliz saldırılarına karşı önlem alınmaya gayret edildi. Basra bölgesi içinde yer alan mahallerde askeri ve siyasi bakımdan güç ve nüfuz sahibi şeyhlere nişan, hediye, maaş taltif edilerek devlete bağlılıkları ve sadakatleri sağlanmaya çalışıldı⁷².

1890'lı yıllar boyunca Kuveyt'te Sabah ailesi arasında patlak veren iktidar mücadelesi bölgedeki havayı tekrar bozmuş ve Osmanlılarla İngilizleri karşı karşıya getirmişti. Meseleyi bir iç sorun telakki eden II. Abdülhamid halifelik makamının nüfuzunu kullanarak hadisenin daha fazla uzamasına ve de İngilizlerin araya girmesine engel oldu. Daha sonra padişah İngilizlerle bir anlaşma yapan Kuveyt Kaymakamı Mübarek üzerinde Basra Nakibü'l-Eşrafı Receb Efendi vasıtasıyla etkili olmaya çalıştı⁷³. Padişah Basra dâhilinde yer alan Şemr Bölgesi Emiri'ne de hediye ve nişanlar vererek devlete ve halifeye olan bağlılıklarını temine çalıştı⁷⁴. Bunların yanında padişah uluslararası kamuoyunu da kullanmaya gayret etmiş ve İngilizlerin bölgeye yönelik girişimlerinde haksız olduğunu ispatlamak için Almanya ve Rusya'yı Osmanlı lehinde devreye sokmaya çalışmıştır⁷⁵. II. Abdülhamid bölgeye asker gönderme

⁶⁹ Eraslan, Doğruları ve Yanlışlarıyla..., s. 108; Gökhan Çetinsaya, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Irak Politikası", *Devr-i Hamid*, II, haz. M. Hülagu-Ş. Batmaz-G. Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 174.

⁷⁰ Çetinsaya, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Irak Politikası", s. 160; Bekir Sıtkı Baykal, *Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Kırıl Matbaası, Ankara 1964, s. 27.

⁷¹ Eraslan, Doğruları ve Yanlışlarıyla..., s. 108.

⁷² Cebel-i Şamr Şeyhi İbn-i Reşid'e hediyeler gönderilmesi, bkz. (BOA, Y.PRK.BŞK., nr. 9/42, 19 B 1302/04 Mayıs 1885); Necid şeyhlerinden Abdullah es Sadun'a maaş tahsis edilmiştir, (BOA, İ.DH., nr. 85519, 16 ZA 1305/25 Temmuz 1888); Katar vakasındaki hizmetlerinden ötürü A. Faysal' 2500 ve adamlarına 100'er kuruş maaş bağlanmıştır, bkz. (BOA, İ.HUS., nr. 1310/ Z-16, 07 Z 1310/22 Haziran 1893).

⁷³ BOA, Y.PRK.HR., nr. 31/74, 24 Ş 1319/6 Aralık 1901; BOA, Y.MTV., nr. 223/ 95, 27 Ş 1319/9 Aralık 1901.

⁷⁴ İbnür reşid'in taltif edildiğine dair, bkz. (BOA, İ.TAL., nr. 1320/Ca-016, 13 CA 1320/18 Ağustos 1902).

⁷⁵ Kuveyt ile ilgili yazışmalar sırasında böyle bir düşünce olduğu belgede görülmektedir, bkz. (BOA, Y.PRK.BŞK., nr. 65/21, 15 CA 1319/30 Ağustos 1901).

tehdidinde bulundu. Lahey Adalet Divanı'na şikâyetle bulunacağını belirterek, gerekirse konuyu uluslararası boyuta taşıyabileceğini ima etti⁷⁶. Netice itibarıyla padişah başta Kuveyt olmak üzere çeşitli siyasi bölgelerden müteşekkil Basra bölgesini elde tutmak için belirli bir çaba sarf etmiştir. İslam haritasının bu kıymetli bölgesinde II. Abdülhamid'in tahttan indirilişine değin Osmanlı hâkimiyeti devam etmiştir⁷⁷.

Yavuz döneminde fethedildiği halde, XVI. asrın ikinci yarısından beri merkezi yönetimin ilgisinden uzak kalmış olan Yemen eyaleti 1800'lerin son çeyreğinden itibaren sorun teşkil etmeye başlamıştır. İlk olarak 93 Harbi sırasında Seyyid Muhsin Şatari halifelik iddiasında bulunarak isyan etti⁷⁸. Bazı kabileler hükümet konağını basacak kadar ileri gittiler. Bölge halkının hoşnutsuzluğu ve rahatsızlığı gün geçtikçe arttı⁷⁹. Bunda merkezi idaredeki disiplinsizlik ve otorite boşluğu büyük rol oynamıştır. Bölgeye atanan memurların Osmanlı kültürüne yakışmayacak bir tarzda hareket etmesi, memurların halka yabancı olması ve halkla anlaşamamaları, adli ve idari teşkilatın ihtiyaçlara cevap verememesi gibi sorun ve aksaklıklar Yemen halkını devletten uzaklaştırmıştır. II. Abdülhamid her şeye rağmen bu önemli eyaleti elde tutabilmek maksadıyla araştırma ve soruşturma başlatmış, çalışmaların sonucuna göre çeşitli politikalar belirlenmiştir⁸⁰.

İngiltere 1890'dan itibaren Yemen'de görünmeye başlamıştır. İngilizler askeri girişimlerinin yanında Aden başta olmak üzere çeşitli kentlerde Osmanlı aleyhine propagandalar başlatmış ve her unsuru kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışmıştır. Pratik zekâsını iyi kullanan II. Abdülhamid güncel şartları değerlendirerek Yemen'le alakalı birtakım kararlar aldı. Bunların uygulamasına özen gösterilmesini isteyerek, bu sayede asayışı bozan unsurların ortadan kaldırılmasıyla İngilizlerin bölgede nüfuz kurmasının önüne geçilmesi ve yöre halkının halifelik makamına sadakati amaçlanmıştır⁸¹.

II. Abdülhamid'in başta İngilizler olmak üzere Avrupa devletlerinin bölgedeki emellerini boşa çıkarmaya dönük tedbirleri 1880'lerden itibaren aldığı görülmektedir. Örneğin Yemen'de Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasında çaba gösteren şahıslar ile ailelerine sahip çıkılarak maaş, nişan ve rütbelerle taltif edilerek destek olunmuştur⁸². Ayrıca dini konuları içeren kitapların sayısı

⁷⁶ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 282.

⁷⁷ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 278-283.

⁷⁸ Mehdilik iddiasında bulunan bazı şahısların yakalandığı ve muhakemelerine dair, bkz. (BOA, İ.DA., nr. 796/5, 3 RA 1294/18 Mart 1877).

⁷⁹ Sana ve Hudeyde'ye bağlı bazı sancaklarda isyan çıktığına dair, bkz. (BOA, İ.DH., nr. 62152, 23 M 1295/27 Ocak 1878).

⁸⁰ Sana'da bulunan alimlerden kadı Hüseyin Efendi Yemen hakkında hazırladığı raporu padişaha sunmuştur, bkz. (BOA, İ.DH., nr. 72560, 18 C 1301/15 Nisan 1884).

⁸¹ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s.283-289

⁸² Yemen eşrafından Şeyh Mehmed Efendi'ye nişan verilmesi, bkz. (BOA, İ.DH., nr. 83253, 15 R 1305/31 Aralık 1887); BOA, DH.MKT., nr. 1677/43, 3 R 1307/27 Kasım 1889.

artırılarak halifelikğin önemine ve nüfuzuna dikkat çekilmiştir⁸³. Vaiz ve hocalar aracılığıyla kabile liderlerine nasihat edilerek birlik ve beraberlik mesajları verilmiştir. Öte yandan askeriyeğe yönelik düzenlemeler yapılarak asilere aman verilmeyip otoritenin tesisıyla halifenin prestiji artırılmak istenmiştir⁸⁴. Osmanlı Devleti ve halife aleyhinde yayın yapan basın yayın organlarının Yemen'e sokulmaması için tedbirle alınmıştır. Bu hususta sadece Yemen için değil, hassasiyet gerektiren tüm yerler için tedbir almaya çalışılmıştır⁸⁵. İmamlık ve halifelik iddiasında bulunanlara prim verilmedi. Devlet aleyhinde çalışan memurlar tespit edilerek yerlerine sadakatli olanları atandı. Rüşvet ve iltimasın önlenmesi için komisyonlar kurulması kararlaştırıldı⁸⁶. Ahalisi fakir olan mahallerden vergi alınmaması, zekâtların nahiye müdürlerine verilmesi, işlerin daha hızlı yürümesini sağlamak için maliye müdürlerinin yörelerdeki itibarlı şeyhler arasından seçilmesi istendi. Kabile şeyhlerinin İstanbul'a gelip halife ile görüşebilmelerine imkân tanındı. II. Abdülhamid Yemen politikasını tahttan indirildiği 1908 yılına kadar uyguladı. Yemen, emperyal faaliyetlere karşı İslam Birliği düşüncesine hayat veren noktalardan biri oldu.

3- Kuzey Afrika (Mısır, Tunus, Fas ve Trablusgarb)

Osmanlı Devleti 1517'deki Ridaniye Seferi ile Mısır'ı fethetmiş, XVI. yüzyılın son çeyreğinde Kuzey Afrika'nın fethi tamamlanmıştı. Üç asır sonraki neokolonyalizm çağında bu değerli bölge de sömürge hareketlerinin hedefi oldu. Cezayir, Tunus, Mısır ve Trablusgarb gibi bölgelerde Osmanlıların tedricen zayıflamasına paralel olarak sömürge faaliyetleri artarak gelişmiştir. II. Abdülhamid ise bu İslam beldelerini tamamen yitirmemek ve Osmanlı'yla olan bağlarını yeniden tesis etmek için elindeki büyük çaba sarf etmiştir.

Sömürgecilik yarışı kapsamında Mısır kısa sürede gözde bir bölge haline gelmişti. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla önemi daha da arttı. Bilhassa Hindistan'a giden yolun güvenliğini düşünen İngilizlerle, Akdeniz'de onlara rakip olmaya çalışan Fransa, Mısır'la çok yakından ilgilenmekteydi. II. Abdülhamid başlangıçta Mısır'ı bir içi sorun olarak değerlendirip dış müdahaleye fırsat vermeden çözmek istemiş, ama başarılı olamamıştı. Mısır'ın 1882'de İngilizlerce işgal edilmesinin İslam dünyası nazarında halifelikğin

⁸³ Yemen vilayetlerindeki camilere gönderilecek Mushaflar hakkında, bkz. (BOA, İ.DH., nr. 94394, 14 R 1308/ 27 Kasım 1890).

⁸⁴ BOA, İ.DH., nr. 97045, 5 M 1309/11 Ağustos 1891; BOA, İ.DH., nr. 97227, 19 M 1309/25 Ağustos 1891.

⁸⁵ Detaylı bilgi için bkz. Hilmi Bayraktar, "Ortadoğu Topraklarında Osmanlı İdaresi Aleyhine Yapılan Yerli ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri ve Osmanlı Devlet Adamlarının Tutumu", *Devr-i Hamid*, II, haz. M. Hülagu-Ş. Batmaz-G. Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 421- 441.

⁸⁶ BOA, DH.MKT., nr. 2007/ 117, 13 RA 1310/5 Ekim 1892; BOA, DH.MKT., nr. 190/2, 19 C 1311/28 Aralık 1893.

saygınlığını zedeleyeceği kaygısını taşıyan II. Abdülhamid, Mısır'ı tekrar kazanabilmek amacıyla çalışmalara başladı. Milliyetçi söylemlerle Mısır'ı yeni bir yola sokmaya çalışan Urabi Paşa, çeşitli devlet adamlarının tavsiyeleri ve devletin taltifleriyle ikna edilmeye çalışıldı⁸⁷. İslam Birliği düşüncesiyle yayımlarıktan uzak, savunmacı ve korumacı bir politika güden II. Abdülhamid, Mısır'a askeri müdahaleden kaçınıp diplomatik yollarla çözüm aramaya gayret etmiştir. İngilizlerin basın-yayın aracılığıyla yaptığı aleyhteki propagandaları engellemek ve gelişmeleri takip etmek için abonelik yoluyla gazeteleri takibe almıştır⁸⁸. Ayrıca lehte kamuoyu oluşturabilmek maksadıyla kimi basın organlarına maddi destek sağlamıştır⁸⁹. Aynı şekilde iç basından da istifade etmiştir. Osmanlı lehinde yayın yapan *Bosphore Egyptien* gazetesinin sahibi başta olmak üzere bazı gazete sahiplerine ve başyazarlarına nişan verip maaş bağlatmıştır⁹⁰. Öte yandan Mısır'ın saygın din adamları ile irtibat kurularak Mısır halkının İngilizler aleyhinde yönlendirilmesi için çaba sarf edildi. Bu görüşmelerde halifelik iddiasıyla hareket eden Hıdiv Tefvik Paşa'nın Mısır'ı tehlikeli bir yola soktuğu ve İngilizlerin Mısır'daki etkinliğine zemin hazırlayarak buranın sömürgeleştirilmesini kolaylaştırdığına dikkat çekilmiştir⁹¹. Öte yandan işgalden büyük rahatsızlık duyan Muhammed Abduh din eğitiminde ıslahı gerekli gören padişahla temasa geçerek bir din eğitimi projesi sunmuştur⁹².

Osmanlı Devleti bir yandan Mısır'da tamamen devre dışı kalmamak için uğraşırken bir yandan da İngilizlerin Mısır'ı boşaltması gerektiği hususunda kamuoyu oluşturmaya gayret etmiştir. II. Abdülhamid sık sık değişim gösteren uluslararası siyasi dengelerden de istifade etmeye çalışmıştır. Padişah, Mısır'ın bir oldubitti ile işgalini kabul etmek istemeyen Fransa ve Rusya'nın elçileri aracılığıyla sürekli baskı yapmış, Mısır'da İngilizleri rahat bırakmamıştır. 1892'de Tefvik Paşa'nın yerine hıdivlik görevine gelen Abbas Paşa Osmanlı yönetimine daha yakın ve samimi davranarak Mısır'ı yeniden Osmanlı'ya yaklaştırmaya başlamıştır. Önceki hıdivlerin aksine Avrupa'ya gezi yapmamış İstanbul'a giderek halifeyi ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin devamı niteliğinde büyük bir eşraf guruba da halifeye ziyarette bulunmak istemiş, ancak II.

⁸⁷ Süleyman Kızıltoprak, "II. Abdülhamid ve Mısır'ın İngiliz İşgaline Karşı Bağımsızlık Mücadelesi", *Devr-i Hamid*, V, haz. M. Hülagu-Ş. Batmaz-G. Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 71-77; Koloğlu, Abdülhamit Gerçeği, s. 178-179.

⁸⁸ Eraslan, Doğruları ve Yanlışlarıyla..., s. 113-114, Eraslan, a.g.e., s. 292-293.

⁸⁹ Halkın Osmanlı Devleti'ne temayülünü temin için Mısır'da neşredilen gazetelerin her birine 100 lira ile 200 lira arasında tahsisat verilmesine dair, bkz. (BOA, Y.EE., nr. 128/ 156, 30 CA 1300/ 8 Nisan 1883); BOA, Y.PRK.AZJ., nr. 15/97, 29 Z 1306/ 26 Ağustos 1889.

⁹⁰ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 298.

⁹¹ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 295; Eraslan, Doğruları ve Yanlışlarıyla, s. 114.

⁹² İhsan Süreyya Sırma, "Sultan II. Abdülhamid-Muhammed Abduh İlişkisi", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, TTK, Ankara 1990, s. 611.

Abdülhamid böyle bir hareketin İngilizlerle olan ilişkilerde sıkıntıya yol açabileceği düşüncesiyle buna izin vermemiştir⁹³.

Kuzey Afrika'da sömürgecilerin hedeflerinden biri de Tunus'tu. Afrika'daki gelişmelerden rahatsızlık duyan Tunus Beyi 1870'lerin başında Osmanlı idaresiyle yakınlığını ve temasını artırmıştı⁹⁴. Rusya ile harp durumu hasıl olduğunda padişah Müslümanların dikkatini bu meseleye çekerek lehte bir kamuoyu oluşturmaya çalıştı. Avrupalı devletlerin haksız ve gerçek dışı isnatlarla İslam'ı ve onun onurlu temsilcisi Devle-i Âliyye'yi ortadan kaldırmak için harp ilan ettiklerini içeren bir padişah fermanı okunarak halkın dini duygularına hitap edildi⁹⁵. Rusya'nın Osmanlı Devleti karşısında elde edeceği zaferin doğuracağı sonuçların farkında olan Tunus Beyi, 1877-1878 savaşında önemli bir adım atarak halkı Osmanlı'ya yardıma çağırırken *El-Raid* gazetesinde yardımı teşvik edici yazılar yayımlandı⁹⁶. Daha önemlisi sömürgecileri tedirgin eden bir atmosfer oluştu. Ancak sömürgecilikte iyice profesyonelleşmiş Avrupalı devletler bu gelişmelerden çekinerek emellerinden vazgeçecek değillerdi. Nitekim Mısır'ın işgalinde Fransızları devre dışı bırakmak isteyen İngilizler beyanatlarıyla da Fransızları Tunus'un işgaline teşvik ettiler. İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury, "Kartacayı barbarların elinde bırakamazsınız, orada ne isterseniz yaparsınız" demiştir⁹⁷. İşgal sonrasındaki faaliyetleri Kuzey Afrika'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Medeni-Şazeli tarikati vasıtasıyla sürdürmeye çalıştı. Tarikatın lideri Şeyh Zafir'i İstanbul'da ağırladı, onlara muhtelif olanaklar sunarak bölgede etkinliğini en üst seviyede tutmaya çalıştı⁹⁸. Padişah bu tarikata ait zaviyeleri maddi açıdan destekleyip, onları İslam Birliği yönünde propagandaya teşvik ederek halifelüğün prestijini korumak istedi⁹⁹.

Padişah diğer taraftan I. Abdülhamid'den sonra ilişkilerin kesilmiş olduğu Fas'la da temas kurmak için dini lider İbrahim Senusi'yi devreye sokmuştu¹⁰⁰. Bu teşebbüste, Fas hükümdarının Batı ile ilişki kurma girişimlerini yayımlayan *Basîret*'in de rolü olmuştur¹⁰¹. 1877 ilkbaharında çeşitli hediyelerle Fas

⁹³ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam..., s. 296

⁹⁴ Muhammed Salah Mzali /Jean Pignon, *Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Hatıraları*, çev. Belma Aksun, Nehir, Yayınları, İstanbul 1997, s. 357; Numan Hazar, Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti ve Afrika Siyaseti", *Devr-i Hamid*, IV, haz. M. Hülagu-Ş. Batmaz-G. Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 196.

⁹⁵ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 141.

⁹⁶ *Basîret*, nr. 1957, 28 Teşrinisani 1292/10 Aralık 1876; *Basîret*, nr. 2021, 11 Şubat 1292/23 Şubat 1877.

⁹⁷ Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 431

⁹⁸ BOA, Y.PRK.MM., nr. 1/21, 2 Ş 1305/14 Nisan 1888; Jacob M Landau, *Pan-İslâm Politikaları (İdeoloji ve Örgütlenme)*, çev. Nigar Bulut, Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 75.

⁹⁹ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 1990, s. 56-57

¹⁰⁰ Landau, a.g.e., s. 89

¹⁰¹ *Basîret*, nr. 1915, 12 Eylül 1292/24 Eylül 1876.

Sultanı'na gönderilen İbrahim Senusi aracılığıyla Fas'tan yardım ve destek talep edildi. II. Abdülhamid Fas Kralı Hasan'a gönderdiği mektupta İslam'ın korunması ve yayılması için çaba sarf edilmesi gerektiğini ve bunun içinde her Müslüman'ın sorumlu olduğunu dile getirmişti¹⁰². Fas Kralı padişahın düşüncelerine katıldığını belirtmesine rağmen, Fransızların baskı ve nüfuzundan çekindiği için İttihâd-ı İslâm hususunda somut adım atamamış, konu hakkındaki sözleri bir temenniden öteye geçememiştir.

Trablusgarp'ta hem Senusilerin hem de Şazeli tarikatının etkisi bulunmaktaydı. Ancak iki grup arasında bir uzlaşma bulunmaması işleri zorlaştırmaktaydı. Senusilerin lideri El-Mehdi her ne kadar halifeye saygı duysa da bölgesine yönelik kişisel planları ve beklentileri vardı. II. Abdülhamid ile politikaları pek örtüşmüyordu. Babadan kalma bir soğukluk söz konusuydu¹⁰³. Bölgede statükoyu korumaya çalışan II. Abdülhamid, El-Mehdi'nin çalışmalarından rahatsızlık duyduğu için bu bölgede de Şeyh Zafiri ile beraber hareket etmeyi benimsedi¹⁰⁴. Padişahın otoritesini güçlendirmek adına bölge için yaptığı reform ve düzenlemeler El-Mehdi ile aralarındaki soğukluğun sürmesinde etkili oldu¹⁰⁵. Medeniye tarikatının İstanbul'dan yürüttüğü faaliyetlerle bölgede Müslüman dayanışmasını temine çalışan Osmanlı yönetimi, burada varlığını XX. yüzyılın başlarına taşımayı bildi. Medeniye tarikatıyla daha yakın ilişkileri olan II. Abdülhamid bölgede İslam varlığının önemini düşünerek Senusileri de desteklemeye; onlara mali ve askeri yardımlarda bulunmaya gayret etti. İtalyanlara karşı mücadelede silah dağıtıldı¹⁰⁶. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra Kuzey Afrika'dan geriye kalan bu son parçayı da elde tutmak mümkün olmadı.

4- İran

II. Abdülhamid dış politikasında İran'ı göz ardı etmemiştir. Özellikle 1882'den sonra İran'la ilişkiler daha anlamlı hale gelmeye başlamıştır. Gerek İran şahı gerekse Osmanlı padişahı çeşitli nedenlerle birbirlerine jestlerde bulunarak aradaki dostluğu ve samimiyeti güçlendirmişlerdir. Örneğin Osmanlı Devleti, Şiileri memnun etmek düşüncesiyle, onların kutsal saydıkları Kerbela ve Atebat-ı Âliyye gibi yerlerde düzenlemeler yapmıştır.¹⁰⁷ 1884'te ikinci defa

¹⁰² Gökhan Çetinsaya *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1988, s. 54; Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 146- 147.

¹⁰³ Hayrettin Yücesoy, *Senusilik Sufi Bir İhya Hareketi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1985, s. 153-154; Michel Le Gall, "The Ottoman Government and The Sanusiyya: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, XXI/ 1, Cambridge 1989, s. 92- 93.

¹⁰⁴ Yücesoy, a.g.e., s. 150- 151.

¹⁰⁵ Gall, a.g.m., s. 99- 101.

¹⁰⁶ Eraslan, Doğruları ve Yanlışlarıyla..., s.114; Yücesoy, a.g.e., s. 152.

¹⁰⁷ Çetinsaya, "İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet:", s. 385-386.

İstanbul'a gelen ve İslam Birliği düşüncesini savunan Mirza Şeyh Hasan Reis, bir toplantıda görüştükları Ahmed Cevdet Paşa ve Yusuf Rıza Paşa aracılığıyla Şii ve Sünni bütünlüğünün tesisi için II. Abdülhamid'e yedi maddelik bir öneride bulunmuştur.¹⁰⁸ Öneriler kabul görmüş, devamında Cevdet Paşa ile Rıza Paşa bunun nasıl olacağına dair risale ve raporlar hazırlamışlardır.

Osmanlı Devleti diplomatik ilişkileri güçlendirmek için 1886'da İran'a ittifak teklifinde bulundu. Bunun devamında, Asya için İngiltere ile kapışması çok yakın gözüken Rusya'ya teklif götürülecek ve üçlü ittifak kurulacaktı. Ancak ittifak konusunda İran ikna edilemedi. II. Abdülhamid 1888'den itibaren İran'la ilişkilerde daha mesafeli davranmaya başladı. İslam Birliği için potansiyel tehdit olarak görülmeye başlanan Şiiliğe karşı yeni adımlar atıldı. Padişah, bu yönde neler yapılabileceğine dair konu hakkında araştırmaları bulunan Ahmed Cevdet Paşa ile görüştü. Onun da önerisiyle, 1880'lerden beri İslam Birliği alanında çalışmalar yapmakta olan Cemaleddin Afgani'yi İstanbul'a davet etti¹⁰⁹. Daha sonra Londra'ya giden ve orada İran Şahı aleyhindeki faaliyetleriyle tepki çeken Afgani, tekrar İstanbul'a çağırıldı. Afgani'nin Londra'daki teşebbüslerini halifelığe karşı bir İngiliz-Arap işbirliğine dönüşme ihtimalini göz önünde bulunduran II. Abdülhamid, onu göz hapsine almış ve ölene kadar da İstanbul'dan çıkışına izin verilmemiştir¹¹⁰.

İran'ın Osmanlı toprakları üzerinde Şiilik yoluyla nüfuz oluşturma teşebbüsleri nedeniyle Osmanlı idaresi birtakım tedbirler aldı. Buna göre, Şiilik lehinde çalışan ve Osmanlı'daki resmi inancı kötileyen kitap, kitapçık ve benzeri türden neşriyatın Irak'a ve çevresinde basımına ve dağıtımına izin verilmeyecek; bu tür işlere tevessül eden şahıslar tespit edildikten sonra gerektiği şekilde cezalandırılacak; Şiilerin değer verdiği Peygamber ailesine ait mezar ve diğer yerler tamir edilip güzelce süslenerek her iki tarafın takdir ve sempatisi kazanılacaktır. Bağdat, Basra ve Musul gibi İslam'ın güzide merkezlerinde yaşayan itibarlı ailelere mensup küçük çocuklar tüm giderleri devletçe karşılanmak kaydıyla İstanbul'da bir çeşit teoloji öğretiminden geçirilecek, ardından Sünni inanca göre yetiştirilen bu gençler kendi memleketlerinde vazife alarak halkı Osmanlı yönetimine bağlı ve itaatkâr kılmaya çalışacaklardır. Köklü ve kalıcı çözümler için Şiilerin yoğun olarak

¹⁰⁸ Mehrad Kia, "Pan- Islamism in Late Nineteenth Century Iran", *Middle Eastern Studies*, XXXII/1, London 1996, s. 41.

¹⁰⁹ Nikki R. Keddie, "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdülhamid II", *Middle Eastern Studies*, 32/1, London 1996, s. 48-49; Mümtaz'er Türköne, *Cemaleddin Afgani*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 88-89. Afgani'ye 75 lira maaş bağlandı (Eraslan, Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 310).

¹¹⁰ Çalışmaları nedeniyle İran'ın da tepki gösterdiği ve Osmanlı yönetiminden sınır dışı etmesini istediği Afgani'nin İstanbul'da tutulmasının daha doğru olacağını düşünen II. Abdülhamid, 1897 yılında öldüğü tarihe kadar onu kontrol altında tutmuştur (Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, s. 188-189; Süleyman Tefvik Özzorluoğlu, *Abdülhamid'in Cinci Hocası Ebü'l Hüda*, haz. Hüseyin Sarı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 51).

yaşadığı bölgelerde adeta bir eğitim ve öğretim seferberliğine girişilecektir. Bu kararlar birlikte şehir merkezlerinden başlanarak en küçük yerleşim birimine varıncaya kadar her noktaya seyyar öğretmen gönderilecekti. Ayrıca bahsi geçen coğrafya üzerinde mevcut olan tekke ve medreselerin aktif hale gelmesi için devlet maddi yardımda bulunacak ve halk üzerinde etki edecek şeyhlerin çalışmasına olanak sağlanacaktır. Bu kararlar dışında padişahın bir süre Irak'ta ikamete mecbur ettiği Süleyman Paşa da bölgedeki Şii sorununu çözmek amacıyla bir program hazırlayarak yetkililerin takdirine sunmuştur.¹¹¹ II. Abdülhamid tahtta kaldığı sürece, Şia sorununun İslam toplumunun hayrına olacak şekilde çözümü için büyük bir titizlikle çaba sarf etmiştir.

5- Orta Asya

II. Abdülhamid'in İslam Birliği politikasında ilgilendiği önemli bölgelerden birisi de Orta Asya'dır. Ancak buradaki faaliyetlerin çok sönük kaldığı ortadadır. Aslında Türkistan'daki Müslümanlara yönelik çalışmalar Sultan Abdülaziz döneminde başlamıştı.¹¹² Bu dönemde birçok Türkistanlı hacı adayları, kutsal yerlere giderken İstanbul yolunu kullanırdı. Bölgeden gelen din adamları ağırlanır ve şeyhlere yardım edilirdi. II. Abdülhamid Türkistan'da yerel liderler ve din adamları vasıtasıyla İslam Birliği düşüncesine dikkat çekerek, artan Rus ve İngiliz baskısını hafifletmek ve onları tedirgin etmek istemiştir. Bu kapsamda, Türkistan'dan gelen Müslüman hanedan üyeleri iyi ağırlandırılarak kısmen de olsa talepleri karşılanmaya çalışıldı. İlim ve din adamları en iyi şekilde misafir edildi. Bölgeye nasihat heyetleri sevk edildi¹¹³. Türkistan'daki Müslümanlara Kuran-ı Kerim, dini kitaplar ve sakal-ı şerif gönderildi. Orta Asya'dan gelen hacılara maddi ve manevi tüm kolaylıklar sağlandı. Rus idaresi altında yaşayıp da Osmanlı'ya iltica etmek isteyen Müslümanların mallarını ve haklarını müdafaa için hiçbir girişimden kaçınılmadı. Bölgeden gelen bazı gençlere İstanbul'da eğitim imkânı verildi.¹¹⁴ Türkistanlı göçmenlerden çiftçilik yapmak isteyenlere toprak, tohum ve hayvan dağıtıldı¹¹⁵, bunlara mesken sağlanmasında ahali her türlü yardım ve destekte bulundu. Bunun yanında yardım kampanyaları düzenlenmiş, piyango tertiplenmiş ve memur

¹¹¹ Çetinsaya, "İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet:", s. 385.

¹¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Saray, "1874'de Kaşgar'a Gönderilen Türk Subayları", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, XXI/1-2, Ankara 1979-1983, s. 245- 252; Özcan Mert, "Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, XV/1-2, Ankara 1976, s. 93-120.

¹¹³ M. Alaaddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Timaş Yayınları İstanbul 1997, s. 183- 192; *Basiret*, nr. 2129, 11 Haziran 1293/23 Haziran 1877, s. 2.

¹¹⁴ Babasının vefatıyla yetim kalmış, memleketleri işgale uğrayınca Dersaadet'e hicret etmiş ve Özbekler dergâhında mukim olan Kaşgar Emiri'nin oğlu Mehmed'in devlete ait mekteplerden birine kaydının yapılmasına dair, bkz. (BOA, Y.PRK.AZJ., nr. 50/30, 8 B 1312/5 Ocak 1895).

¹¹⁵ BOA. İ.DH., nr. 1312/20-B, 15 B 1312/12 Ocak 1895.

maaşlarından bu Müslümanlar için kesinti yapılmıştır. Doğu Anadolu'dan göç eden Ermenilerin yerine Kafkasya'dan gelen Müslümanlar iskân edilmiş ve resmen Osmanlı tabiiyetine kabul edilmişlerdir. Bu tedbir ve uygulamalar İslam Birliği'ne inanan fertlerin yüreklerinden taşan sevgi ve samimiyetin apaçık numuneleridir.¹¹⁶

Orta Asya Müslümanlarıyla ilişkiler konusunda ilk akla gelen kişilerden olan Gaspıralı İsmail Bey üzerinde durmak gerekir. İsmail Bey düşünce ve faaliyetleriyle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk-İslam dünyasında temayüz etmiştir. İsmail Bey XX. yüzyılın başlarında bir Dünya İslam Kongresi düzenlemek için harekete geçmiş ve epeyce bir süre bu organizasyon için uğraşmıştır. Bu doğrultuda II. Abdülhamid'le görüşmek amacıyla birkaç kez İstanbul'a gelmiş ancak umduğunu bulamamıştır. Padişahın bu tutumunun nedeni, İsmail Bey'in kongreyi İstanbul yerine Kahire'de yapmak istemesinden duyduğu rahatsızlıktır. İsmail Bey'in, İslam dünyasının halifesi olarak Osmanlı padişahını girişiminden haberdar etmemesi, padişahın yetki ve sorumluluklarına adeta el atarcasına ortaya çıkması ve padişahın Mısır'ı nüfuzu altında tutan İngilizlerle problem çıkmasını istememesi rahatsızlığın diğer sebepleri olarak sıralanabilir.¹¹⁷

6- Hindistan ve Güneydoğu Asya

İngiltere'nin zengin bir coğrafyaya sahip olan Hindistan üzerindeki etkisi XIX. yüzyılla birlikte artmış ve nüfuzu gün geçtikçe güçlenmiştir. Hindistan'daki Babür Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte Hıristiyan bir devletin idaresine giren Müslümanların halifeliği elinde tutan Osmanlı'ya olan yakınlıkları, teveccühleri artmış ve zamanla adeta arada bir gönül bağı oluşmuştur. 1870'li yılların sonuna doğru İngilizlerin Osmanlı politikası değişmeye başlayınca II. Abdülhamid Hindistan Müslümanlarıyla yakından ilgilenmeye başlamıştır.

Padişah eline geçen fırsatı en iyi şekilde kullanmakta tereddüt etmemiştir. Hindistan Müslümanlarının gösterdiği yakınlığı ve Osmanlı'ya verdikleri desteği İngilizlere karşı kullanırken ilk önce diplomatik kanalları tercih eden padişah, Bombay'da kurduğu başşehbenderliğin çalışmalarıyla bölgedeki temsilciliklerini artırma yoluna gitmiştir. Bu sayede bölgedeki faaliyetlerini artırarak Hindistan Müslümanlarının üzerindeki etkinliğini kuvvetlendirmek istemiştir. Bunun için de zamanla Kolombo, Karaçi ve Madras ve gibi önde gelen ticaret merkezlerinde fahri şehbenderlikler açılmıştır.¹¹⁸ Şehbenderlerin

¹¹⁶ Buhara'dan gelmiş olup Konya'ya yerleşenlere nüfus tezkirelerinin verilmesi hususunda kanuni işlemin yapılmasına dair, bkz. (BOA. MV., nr. 82/57, 29 CA 1312/28 Kasım 1894).

¹¹⁷ Ortaylı, a.g.e., s. 251; Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam., s. 340-343.

¹¹⁸ BOA, BEO., nr. 35177, 4 RA 1312/5 Eylül 1894; BOA, İ.HR., nr. 17326; BOA, BEO., nr. 57127, 24 Şevval 1313/ 8 Nisan 1896.

kentin saygın ve muteber ailelerine mensup kişiler arasından seçilmesi halk arasında Osmanlı Devleti'ne olan güven ve bağlılığı az da geliştirmiştir.¹¹⁹ 1897 yılında Yunanlılara karşı elde edilen zaferin Hintli Müslümanlar arasında oluşturduğu coşku ve heyecan Osmanlı ve Hintli Müslümanlar arasında gelişen güzel münasebetin açık bir delilidir.¹²⁰ Hintli Müslümanların Osmanlı'ya olan teveccühlerinin gün geçtikçe artması İngiltere'yi kaygıya sevk etmiştir. Bunun için hac konusunu istismar ederek Hindistan Müslümanlarını Osmanlı'ya karşı kıskırtmaya kalkışmıştır.¹²¹

Osmanlı Devleti'nin Hindistan Müslümanlarıyla ilgili politikası XX. Yüzyılda da aynen devam etti. Yüzyılın başında yaşanan kuraklık ve kıtlık sırasında Hindistan'a zahire yardımı yapıldı. Ayrıca İstanbul'da halka iane biletleri dağıtılarak Hindistanlı Müslüman kardeşlerine maddi yardımda bulunmaları sağlandı. Bu biletlerin büyük bir bölümünü kendisi satın alan II. Abdülhamid, Hindistan Müslümanlarının gönlünü kazanmaya çalıştı. Hindistan siyaseti kapsamında bir diğer teşebbüs de Osmanlı yönetimi ile Hindistan arasında iletişimi doğrudan ve süratli bir şekilde sağlamak amacıyla bir telgraf sisteminin kurulmak istenmesidir. Hariciye Nezareti'nce yürütülecek projenin 32.000 liraya mal olacağı, 15,000'i peşin, kalanı 2.500 liralık taksitlerle ödeneceği ifade edilmiştir. Tüm bunlar olurken Hindistan'da uzun vadeli çıkar hesapları yapan İngiltere boş durmamış, halifeliği ve Osmanlı'yı Hindistan Müslümanlarının gözünden düşürmeye gayret etmiştir. İslam'a aykırı hükümler içeren bir kitap İstanbul üzerinden Hindistan'a sokulmak istendiği sırada Osmanlı makamlarınca ele geçirilmiş ve bu İngiliz oyunu bozulmuştur. Osmanlı Devleti ile Hindistan Müslümanları arasında gelişen ilişki artarak güçlenmiştir. II. Abdülhamid'e yönelik 1905 suikastı sonrasında Hindistan'dan birçok taziye telgrafi gönderilmiştir. Hindistan Müslümanları ile kurulan diyalog ve bağ o kadar ilerlemiştir ki, Şiiiler bile padişaha bağlılıklarını bildirmişler ve Şii liderler bizzat padişahı ziyaret etmişlerdir.¹²²

Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Asya ile olan münasebeti Kanuni döneminde Hint Okyanusuna düzenlenen seferlerle başlamış ve daha sonra yaşanan gelişmelerle bir süre devam etmiştir. XIX. yüzyılda ise salgın bir hastalık gibi kendini birçok yerde gösteren sömürgecilik faaliyetleri Cava, Borneo, Sumatra, Seylan, Singapur gibi Hint adaları denilen coğrafyada da etkisini hissettirmiştir. Hıristiyan emperyalizminin acımasız tutumu ve yıpratıcı baskısı karşısında çareyi Osmanlı'dan yardım talep etmekte bulan bölge Müslümanları ilk zamanlar umdukları karşılığı bulamamıştır. Ancak daha sonra İslam Birliği siyasetini dış politikada güçlü ve etkili bir silah gibi gören II.

¹¹⁹ 1318 Hariciye Salnamesi, s. 374-375.

¹²⁰ Özcan, "İttihâd-ı İslâm", s. 475, Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 324-325.

¹²¹ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 323.

¹²² Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 328-329.

Abdülhamid gelişmeleri iyi şekilde analiz ederek Müslüman toplumların taleplerini koşullar nispetinde karşılıksız bırakmamaya gayret etmiştir.

Güneydoğu Asya'daki Müslümanlara elini uzatmakta kararlı olan Osmanlı yönetimi işe, şehbender tayinleri ile başlamıştır. Çok sayıda Müslüman'ın yaşadığı Singapur'a yerli halktan bir şehbender tayin edilmiştir.¹²³ Seylan'ın Kolombo ve Gal şehirlerine ve Endonezya'daki Müslümanların haklarını korumada onlara yardımcı ve yol gösterici olmak için Cava Adası'nda şehbenderlik kurulmuştur.¹²⁴ Şehbenderler bölge Müslümanları ile temasa geçerek sorunlarını, sıkıntılarını ve Müslümanların halifesinden beklentilerini tespit etmeye çalıştılar. Bunu yaparlarken bir taraftan Müslümanların manevi olarak halifeye bağlılıklarını sağlamaya gayret etmişler, diğer taraftan Müslümanların maneviyatı yükseltilmeye çalışılmıştır. İlk planda çok somut yardımlarda bulunma imkanına sahip olmayan Osmanlı'nın bu tarz bir girişimde bulunması doğaldı.

Hint adaları üzerinde Hollanda, İspanya, Portekiz ve İngiltere'nin ciddi boyutlara ulaşan çıkar alanları bulunmaktaydı. Osmanlı yönetiminin şehbenderleri aracılığıyla Müslümanlara ulaşmasıyla birlikte halkın halifeye ve Osmanlı Devleti'ne olan saygı ve sadakati artmış, merkezi yerlerdeki camilerde hutbeler halife adına okunmaya başlamıştır. Osmanlı halifesinin bölge halkları üzerindeki bu etkisi sömürgeci güçleri tedirgin etmiştir.¹²⁵ Bu olumlu hava beraberinde daha farklı talepleri getirmiş, örneğin Cava Müslümanları şehbendere müracaat ederek çocuklarını halifenin okullarında okutmak istediklerini belirtmişlerdir. Bu başvurunun da etkisiyle Müslümanların yaşadığı yerlerde araştırma yapan şehbenderler, Müslümanlar arasında hızla düşen eğitim ve öğretim seviyesini yükseltmek amacıyla, imkanlar ölçüsünde çocukların Osmanlı okullarına kabul edilmesi için Babıâli'ye yazı göndermişlerdir.¹²⁶ Devlet bu konudaki yoğun talebin bir bölümünü karşılayabilmiştir.¹²⁷ İstanbul'a gelen öğrencilerle yakından ilgilenilmiş, yetenekli ve kapasiteli olanlara daha fazla özen gösterilmiştir. Bu kadarı bile bölgede büyük bir ilgi ve heyecan uyandırmaya yetmiştir. Belirli bir müddet yürütülen bu faaliyetler mali imkansızlıklar ve gelen öğrencilerin İstanbul'daki

¹²³ BOA, İ.HR., nr. 11999, 5 B 1299/23 Mayıs 1882; İsmail Hakkı Göksoy, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Asya Bölgesi İle İlişkileri", *Devr-i Hamid*, III, haz. M. Hülagu-Ş. Batmaz-G. Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 47.

¹²⁴ Georgeon, a.g.e., s. 242; BOA, İ.HR., nr. 17326, 30 Aralık 1879; BOA, Y.A.HUS., nr. 18613, 5 L 1300/9 Ağustos 1883.

¹²⁵ Antony Reid, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia and Malaysia", *Journal of Asian Studies*, XXVI/2, Cambridge 1967, s. 282.

¹²⁶ Göksoy, a.g.m., s. 47.

¹²⁷ BOA, İ.MF., nr. 1316/ N-2, 9 N 1316/21 Ocak 1899; Jan Schmidt, *Through the Legation Window 1876- 1926: Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History*, Nederlands Historisch- Archaeologisch Instituut, İstanbul 1992, s. 92.

ortama tam anlamıyla adapte olamaması gibi nedenlerden ötürü giderek önemini kaybetmiştir¹²⁸.

Halifenin Güneydoğu Asya'daki bir diğer icraatı da, bayram, cülus, doğum günü ve yıldönümü gibi anlamlı günlerde karşılıklı tebrikleşmeye özen gösterilmesi ve teşekkür mesajları gönderilmesiydi. Osmanlı'yı bölgede temsil eden memurların İslam'a aykırı davranmalarına izin verilmemiş ve bu tür fiilleri görülen memurlar görevlerinden alınarak yerlerine İslami hassasiyeti olanlar tayin edilmiştir. Ayrıca bölge Müslümanlarının aydınlatılıp bilgilendirilmesi maksadıyla Kuran-ı Kerim ve çeşitli dini kitaplar dağıtılmıştır¹²⁹. Osmanlı Devleti halifelüğün nüfuzunu ticari sahada kullanarak Güneydoğu Asya'yı Osmanlı ürünleri için yeni bir pazar haline getirmek gayesiyle Batavya şehbenderi Rasim Bey vasıtasıyla girişimlerde bulunmuştur. Rasim Bey'in öncülüğünde Müslümanlar ortaklaşa kurdukları şirket aracılığıyla Osmanlı mamullerini ithal edilmeye başlamıştır. Rasim Bey Batavyalı tüccarlara, Osmanlı hükümetince tüm kolaylıkların sağlanacağını bildirilmiştir¹³⁰. Netice beklentilerden uzak olsa da, dünyanın birbirinden çok farklı ve uzak coğrafyalarında yaşayan Müslümanları arasında dikkate değer bir Osmanlı algısı ve imgesi oluşumunda bu faaliyetlerin de katkısı olmuştur.

7- Uzakdoğu (Japonya ve Çin)

1867 devriminden sonra büyük bir çıkış yapan Japonya ile Osmanlı Devleti'nin ilk münasebetleri Japon Dışişleri Bakanlığı Katibi Fukuchi Genichiro'nun 1871'de İstanbul'a gelmesiyle başlamıştır.¹³¹ Bu ziyaretten yedi yıl sonra Japon savaş gemisi Seiki'nin Avrupa gezisi sırasında İstanbul'a ziyarette bulunmak istemesiyle, üzeri küllenen ilişkinin yeniden canlandırılması fırsatı doğmuştu.¹³² II. Abdülhamid hem uluslararası siyaset ve hem de modernleşme bağlamında istifade edebileceğini düşündüğü bu Uzakdoğu ülkesiyle iyi ilişkiler kurmak adına gemi komutanıyla beraber bir heyeti saraya davet ederek onlara nişanlar verdi.¹³³ Bu arada İngiltere, güçlü Rusya karşısında siyasi dengeler bakımından Osmanlı Devleti'nin Japonya ile ittifak kurulabileceğini önermiştir. Japonya ile ilişkiler 1881 yılında çeşitli etkinliklerle zirveye ulaştı. Japon İmparatorunun akrabalarından Prens Kato-Hito bir heyetle İstanbul'a gelmiş, burada gördükleri ilgi nedeniyle siyasi, ticari ve kültürel

¹²⁸ Göksoy, a.g.m., s. 50-51.

¹²⁹ Özcan, "İttihâd-ı İslâm", 473.

¹³⁰ Eraslan, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, s. 360; Schmidt, a.g.e., s. 89.

¹³¹ Hee- Soo Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması: Kore'de İslâmiyet'in Yayılması ve Kültürel Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1988, s. 208.

¹³² BOA, İ.DH., nr. 63117, 10 ZA 1295/5 Kasım 1878; Tadahisa Takahashi, "Türk-Japon Münasebetlerini Kısa Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 18, Haziran 1982, s. 128.

¹³³ Lee, a.g.e., s. 208-209.

münasebetler kurulması fikrini teklif etmiş ve nişanlarla ödüllendirilen heyet memnun bir surette İstanbul'dan ayrılmıştır¹³⁴. Ancak koşullar tarafların beklentilerini karşılayacak bir düzeye gelmediği için beklenen anlaşma gerçekleşmemiştir.

Osmanlı ile olan ilişkilerini geliştirmekte kararlı görünen Japonlar 1883'te Petersburg sefiri ve padişahın yaverlerinden Hakkı Bey'e nişan verdiler.¹³⁵ 1886 yılında ise Japon İmparatorunun özel danışmanı Kont Korada ve ardından amcası İstanbul'a geldi. Heyet büyük bir coşku ve sıcaklıkla karşılanıp Dolmabahçe Sarayı'nda ağırlandı. Japonlar II. Abdülhamid'e imparatorun gönderdiği Krizantem Nişanı'nı takdim ettiler¹³⁶. Buna karşılık padişah da, Japon heyetin lideri Prens Komatsu'ya birinci rütbeden murassa, dünürleri ve yaverlerine ise ikinci ve üçüncü rütbelerden nişanlar verdi¹³⁷. Japon heyete gösterilen ilgi, sevgi ve konukseverlikten dolayı imparator, padişaha teşekkür mektubu göndermiştir.¹³⁸

II. Abdülhamid Kuzeydoğu'daki Rus tehlikesini azaltmak için Japonlarla yapılacak bir ittifakın ne kadar önemli olduğunun farkındaydı. Aynı şekilde Mançurya ve Kore'de Rusya ile menfaatleri çatışan Japonya da Osmanlı gibi stratejik önemi haiz bir devletle müttefik olma arzusundaydı. II. Abdülhamid ise öteden beri, hilafet vasıtasıyla siyasal İslam kimliğini geliştirme doğrultusunda İngiliz faaliyetlerine karşı kendi etki alanını genişletme düşüncesine sahipti. Bu duygu ve düşünceler çerçevesinde Osmanlı idaresi 1889 yılında Deniz Harp Okulu öğrencilerine yönelik bir eğitim gezisine karar verdi¹³⁹. Ertuğrul adlı Osmanlı firkateyni Asya'da bazı Müslüman kentlerini de ziyaret ederek Japonya'ya gidecekti. Gemi uğradığı limanlarda Müslüman halkın yoğun ilgisiyle karşılanmış, bazı Müslümanlar bağımsız Müslüman toprağı diye Ertuğrul gemisinde namaz kılmışlardır. Yolculuk esnasında Bombay, Kolombo, Singapur ve Yokohama limanlarına demir atılmıştır.¹⁴⁰ Japonya'da üç ay kalan

¹³⁴ BOA, İ.HR., nr. 17599, 8 R 1298/10 Mart 1881; İstanbul'da bulunan Japon komiserine ve maiyetine nişan verilmesi, bkz. BOA, İ.HR., nr. 17570, 20 R 1298/22 Mart 1881; İki ülke arasında gündeme gelen ticaret antlaşması hakkında, bkz. (BOA, İ.HR., nr. 17594, 26 R 1298/28 Mart 1881).

¹³⁵ II. Abdülhamid, a.g.e., s. 136.

¹³⁶ Dersaadet'e gelmiş olan Japon yetkilinin huzura kabul edilip edilmeyeceğine dair, bkz.(BOA, Y.A.RES., nr. 35/7, 2 S 1304/31 Ekim 1883); BOA, İ.HR., nr. 19533, 25 Z 1304/14 Eylül 1887; BOA, Y.A.HUS., nr. 216/57, 16 Z 1305/24 Ağustos 1888.

¹³⁷ BOA, İ.DH., nr. 82447, 13 M 1305/1 Ekim 1887.

¹³⁸ Japon Prensi Komatsu'ya İstanbul'da kaldığı sürece ikamete edeceği kasrın tahsisine dair, bkz. (BOA, İ.DH., nr. 82389, 5 M 1305/23 Eylül 1887; BOA, İ.DH., nr. 82428, 9 M 1305/27 Eylül 1887; BOA, Y.EE., nr. 62/30, 13 L 1305/23 Haziran 1888.

¹³⁹ Ertuğrul firkateyni ile Japonya'ya gidecek olan Bahriye Mektebi talebeleri için ilmiye sınıfından görevlendirilen iki hocanın maaşının tesviyesine dair, bkz. (BOA, DH.MKT., nr. 1647/119, 16 Z 1306/13 Ağustos 1889).

¹⁴⁰ BOA, İ.DH., nr. 91324, 26 CA 1307/18 Ocak 1890; BOA, Y.A.HUS., nr. 667/232, 28 CA 1307/20 Ocak 1890.

gemi sakinleri burada çok büyük bir ilgi ve destek gördüler. İmparator Meiji'nin huzuruna çıkan komutan Osman Paşa ve maiyetindekiler padişahın gönderdiği hediyeleri sundular.¹⁴¹ Gemi buradaki Müslümanlarca ziyaret edildi, onlara Kuran-ı Kerim hediye edildi. Daha sonra İstanbul'dan gelen bir emir üzerine geminin bakımı yapılmadan aniden yola çıkıldı. Dönüş seyahati sırasında tayfuna yakalanan Ertuğrul firkateyni 16 Eylül 1890'da Kishu Kashinozaki Burnu'nda battı.¹⁴² Kazaya maruz kalan yolcuları kurtarma çalışmalarında Japonlar olağanüstü gayret sarf ettiler. Devlet-i Âliyye onlara şükranlarını sunduğu gibi çeşitli nişanlarla taltif etti. Gaziler iki Japon savaş gemisiyle daha sonra İstanbul'a getirildi. Şehit yakınları için yardım kampanyaları tertiplendi.¹⁴³ Felaketlerde yardım toplamanın bir gelenek olduğu Japonya'da, ilk kez yabancı bir ülkenin insanları için yardım toplanmıştı¹⁴⁴. Toplanan yardımları Osmanlı makamlarına teslim etmek için gazeteciler adına Şotara Noda ve zenginler adına Yakınoğu Ticaret Komitesi Şefi Torojiro Yamada İstanbul'a geldiler¹⁴⁵. Padişahın ısrarı üzerine İstanbul'da kalan bu iki değerli şahıs, bir yandan Osmanlı subaylarına Japonca'yı öğretirlerken, diğer yandan kendileri de Türkçeyi öğrenmeye başladılar¹⁴⁶.

İki taraf arasında 1896 yılında bir ticaret anlaşması için müzakereler başlatıldı. Japon yetkililer antlaşma kapsamında bazı adli hususlarda imtiyaz talebini Osmanlı Devleti'nin kabul etmemesi yüzünden antlaşma sağlanamadı¹⁴⁷. Fakat bir süre sonra konsolosluklarla ilgili bir antlaşma imzalandı¹⁴⁸. XX. yüzyıl Japonya için ciddi bir sınavla başlamıştır. Japonya Mançurya ve Kore'de kendisine rakip olmaya çalışan Rusya ile mücadele etmiştir. Osmanlı hükümeti de savaşı yerinde takip etmesi için Albay Pertev Demirhan'ı Japonya'ya göndermişti¹⁴⁹. Japonlar Rusları ağır bir yenilgiye uğratarak dünya ölçeğinde dikkatleri üzerine çekmiştir. Aynı şekilde Osmanlı hükümeti ve basını Japon

¹⁴¹ BOA, Y.PRK.TŞF., nr. 2/ 92, 26 L 1307/ 15 Haziran 1890; Lee, a.g.e., s. 215.

¹⁴² Lee bir Japon gazetesine dayandırarak verdiği bilgide geminin 16 Eylül 1890 battığını söylüyor., bkz. Lee, ag.e., s. 216; BOA, Y.A.HUS., nr. 239/16, 5 S 1308/20 Eylül 1890

¹⁴³ Ertuğrul firkateyninin yaptığı kazada ölenler için Japon halkının topladığı yardımlara ait çekin bu işi için teşkil edilen komisyona gönderildiğine dair, bkz. (BOA, Y.MTV., nr. 47/87, 26 CA 1308/7 Ocak 1891).

¹⁴⁴ Nobuo Misawa, "Japon Kaynakları Işığında Ertuğrul Faciası", *Düşünen Siyaset*, 27, Ankara 2010, s. 184

¹⁴⁵ F. Şayan Şahin, "Ertuğrul Faciası ve Şehit Ailelerine Bağışlanan Maaş", *Tarih ve Toplum*, 174, Haziran 1998, s. 17-20.

¹⁴⁶ Harbiye Mektebi'nde Türkçe tahsili gören ve Japonca öğretmeye memur edilen Abdülhalim Navado'nun padişaha teşekkürlerini iletmesine dair, bkz. (BOA, Y.PRK.,AZJ., nr. 21/18, 6 B 1309/5 Şubat 1892; Lee, a.g. m., s. 368).

¹⁴⁷ Takahashi, a.g.m., s. 135.

¹⁴⁸ Eraslan, a.g.e., s. 374.

¹⁴⁹ BOA, İ.A.S., nr. 1322/ Ca-15, 7 Cemaziyevvel 1322/ 20 Temmuz 1904; Von der Goltz Paşa'nın önerisiyle gönderilmiştir, daha detaylı bilgi için bkz. (Pertev Demirhan, *Hayatımın Hatıraları: Rus-Japon Harbi (1904- 1905)*, 1. Kısım, Ebuzziya Matbaası, İstanbul 1943).

zaferini kendi zaferleri gibi büyük bir mutluluk ve sevinçle karşıladı¹⁵⁰. XX. asrın başlarında Japonlar bir taraftan da din arayışı sebebiyle muhtelif dinleri incelerken, öte taraftan “İttihâd-ı Şark” düşüncesiyle bilhassa Osmanlı Devleti ile münasebetlerini geliştirmek istiyordu¹⁵¹. Bu amaç doğrultusunda bir kongre tertiplemeye karar veren Japonlar İslam dini hakkında halifelikten detaylı bilgi talep ettiler. Kongreye büyük önem atfeden II. Abdülhamid Uzakdoğu'nun bu güzide ülkesinden gelen talebe ilgisiz kalmamış kongreye katılacak delegeyle birlikte Kuran-ı Kerim ve dini kitaplar göndermiştir¹⁵².

Osmanlı-Japonya ilişkileri konusunu kapatmadan önce, 1908 yılında Japonya'ya giden Kazanlı Kadı Abdürreşid İbrahim'in faaliyetlerinden bahsetmek gerekir. Padişahın da finanse ettiği İbrahim, Rusya'nın yanı sıra İslam topraklarını gezerek Türklerin durumu hakkında bilgi toplamış, Müslümanlar arasında bir kimlik ve dayanışma bilincinin oluşumuna katkı yapmaya çalışmıştır¹⁵³. Bu kapsamda birkaç kez İstanbul'a uğrayan Abdürreşid İbrahim, bundan rahatsızlık duyan Rusya'nın baskıları sonucu Bâbîâli tarafından tutuklanarak Rus makamlarına teslim edilmişti. İbrahim'in faaliyetleri İslam Birliği siyasetinde kontrolü hep elde tutmak isteyen padişahı da rahatsız etmişti¹⁵⁴. Bazı yazarlar İbrahim'in Osmanlı ve Japonya arasında politik bir köprü kurmak için gizli ajan veya gayrı resmi bir statü ile görevlendirildiğini savunmaktadırlar¹⁵⁵. İslamiyet'in yayılması ve İslam Birliği için büyük çaba sarf eden İbrahim Japonya'da kaldığı süre zarfında da birçok etkinlikte bulunarak İslam dininin tanınıp benimsenmesine katkıda bulunmuştur. II. Abdülhamid bu şahıstan haberdardı, ancak izlediği politika gereği, onun imparatorluk adına çalışan resmi bir görevli olarak tanınmasını istememiştir.

Çin'e gelince, bu ülke 1842 Nankin Antlaşmasıyla emperyalistler tarafından nüfuz alanlarına bölünmüş ve sömürüye açılmıştır. Osmanlı Devleti de halifeliğin nüfuzunu kullanarak Avrupa'nın bu büyük sömürge alanından

¹⁵⁰ Selçuk Esenbel, “Türk-Japon İlişkilerinin Tarihi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XVII, 156-157; İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 156-157.

¹⁵¹ Lee, a.g.e., s. 222; Selçuk Esenbel, “İslâm Dünyasında Japonya İmgesi: Abdürreşid İbrahim ve Geç Meiji Dönemi Japonları”, *Toplumsal Tarih*, 19, Temmuz 1995, s. 18.

¹⁵² Lee, a.g.e., s.224.

¹⁵³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Nadir Özbek, “Abdürreşid İbrahim İslâmcı Bir Eylem Adamı”, *Toplumsal Tarih*, 19, Temmuz 1995, s. 7- 12; Nadir Özbek, “Abdürreşid İbrahim'in İkinci Meşrutiyet Yılları: Teâruf-i Müslimîn ve İslâm Dünyası Dergileri”, *Toplumsal Tarih*, 20, Ağustos 1995, s. 18- 23; Turan, a.g.m., s. 79.

¹⁵⁴ İsmail Türkoğlu, “20. Yüzyılda Bir Türk Seyyahı Abdürreşid İbrahim”, *Toplumsal Tarih*, 20, Ağustos 1995, s. 8.

¹⁵⁵ Lee, a.g.m., s. 370-371; Ahmet Uçar, “Japonları İslâm Dünyasındaki Yayılmacı Siyaseti ve Abdürreşid İbrahim” *Toplumsal Tarih*, 20, Ağustos 1995, s. 16; François Georeon, “Abdürreşid İbrahim'in Alem-i İslâm'ına Göre 20. Yüzyıl Başı Uzakdoğusunda Osmanlı İmgesi”, çev. N. C. Öncel, *Toplumsal Tarih*, 20, Ağustos 1995, s. 11-15.

ekonomik bakımdan istifade edebileceğini düşünmüştür. Biraz abartılı gibi görünen bu hedef dâhilinde Osmanlı XIX. asrın sonlarından itibaren Çin’le ilgilenmeye başlamıştır. Çin’de halife adına hutbe okunması ve Müslüman nüfusun milyonlarla ifade edilmesi İslam Birliği düşüncesini ateşlemiş ve Osmanlı yönetimini bir beklenti içine sokmuştur. Zira Çin’le diyalog kurmanın yollarını arayan Osmanlı için fırsat ayağına gelmişti. XX. asrın başlarında Çin’de emperyalistlere karşı nefret ve tepki oluşmaya başlamıştı. Çin insanı kısa zamanda örgütlenerek sömürgecilere karşı mücadeleye girerek çok sayıda kanlı olaya imza atmış ve birçok ülkede kamuoyunun dikkatini celp edecek cinayetler işlenmiştir. Bu eylemlere Müslüman halkında katılmasından endişe eden Almanlar halifeden yardım talep etmişlerdir¹⁵⁶.

Osmanlı Devleti bu iş için Mirliva Enver Bey’i görevlendirmiş, maiyetine de bir kolağası ile din görevlileri, askerler ve hizmetçiler verilmişti¹⁵⁷. 1901 Nisanı’nın sonlarına doğru yola çıkan nasihat heyeti İslam beldelerinde mola vererek, halkla heyecan ve coşku yaratan temaslar kurmuştur¹⁵⁸. Seyahat sırasında konsolosluk açılacak yerler tespit edildi¹⁵⁹. Osmanlı heyeti daha Çin’e varmadan isyan bastırılmış ve eylemler durdurulmuştu. Yirmi bir günlük ziyaretin ardından yurda dönen heyet bir yandan yabancı basının dikkatini ve tepkisini çekerken, öbür yandan bazı Avrupa ülkelerini de ürkütmüştür. Mamafih Osmanlı’nın Çinli Müslümanlara yönelik başka faaliyetleri de olmuştur. Çin’den gelen hacılara kolaylık sağlanmış ve onlara yakınlık gösterilmiştir. Ekonomik durumu elverişli olmayanlara devlet eliyle yardım edilerek halifelik saygınlığı korunmaya çalışılmıştır¹⁶⁰. Çin Müslümanlarıyla bağları güçlendirmek ve bölgedeki gelişmeleri daha yakından izlemek amacıyla Muhammed Ali isimli bir şahıs 1902 yılında buraya gönderildi¹⁶¹. 1905 yılında da çeşitli faaliyet ve araştırmalarda bulunması için Süleyman Şükrü Bey, Orta ve Doğu Asya’ya görevlendirildi¹⁶². II. Abdülhamid 1906 yılında Çinli

¹⁵⁶ Lee, a.g.m., s. 365.

¹⁵⁷ Çin Müslümanlarına İslami çerçevede nasihatte bulunmak üzere Çin’e bir heyet gönderilmesi, bkz. BOA, İ.HUS., nr. 1318/ Z-47, 2 Z 1318/23 Mart 1901; BOA, İ.HUS., nr. 1319/M-03, 3 M 1319/22 Nisan 1901; İhsan Süreyya Sırma, “Sultan II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları”, *İslam Tetkik Enstitüleri Dergisi*, VII/3-4, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979, s. 200-201.

¹⁵⁸ BOA, İ.HUS., nr. 1319/M- 26, 2 M 1319/21 Nisan 1901; Taha Toros, “Geçmişte Türk-Çin İlişkileri”, *Milliyet*, 14 Haziran 1972, s. 5.

¹⁵⁹ Taha Toros, “Geçmişte Türk-Çin İlişkileri”, *Milliyet*, 14 Haziran 1972, s. 5; 19 Haziran 1972, s. 7.

¹⁶⁰ BOA, BEO., nr. 124687, 4 S 1319/23 Mayıs 1901.

¹⁶¹ Sırma, bu şahsın ajan olarak görevlendirildiğini belirtmektedir. Muhammed Ali, Mançurya eyaletinde Müslümanların lideri Wang’a misafir olmuş ve faaliyetlerini buradan yürütmüştür (Sırma, “Sultan II. Abdülhamid...”, s. 203-204). Lee ise onun bir din görevlisi olduğunu belirtmektedir (Lee, a.g.e., s. 199- 201).

¹⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz., Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahat-i Kübrâ*, Elektrik Matbaası, Petersburg 1907

Müslümanların önde gelen simalarından Van Kuan'ı (Abdurrahman) başkente davet etti. Yapılan görüşme neticesinde Çinli Müslümanların dini sahadaki eksikliklerini gidermek maksadıyla üç kişilik bir grubunun Çin'e gönderilmesine karar verildi¹⁶³. Bu hocaların Pekin'de yürüttüğü eğitim ve öğretim faaliyeti sonucunda, 1908 yılında Darü'l-Ulûmü'l-Hamidiyye adıyla kapısında Osmanlı bayrağı dalgalanan bir okul açıldı. Bu ilim irfan yuvasında yüzden fazla talebe eğitim ve öğretim görmeye başladı. Osmanlı Devleti ile Çinli Müslümanlar arasında bu vesilelerle kurulan bağ kısa sürede hilafete karşı sevgi ve ilgi dönüştü¹⁶⁴. II. Abdülhamid bu çalışmalarıyla, büyük sıkıntılar içinde olan İslam dünyasının dikkatini Çin Müslümanlarına çekerken, sömürgecilerin keyfini az da olsa kaçırmıştı.

Sonuç

XIX. yüzyılın son çeyreğinde II. Abdülhamid'le özdeşleştirilen ve İslam Birliği olarak adlandırılan siyasetin çeşitli neticeleri olmuştur. Ülke içinde ve dışında Müslümanlara Kuran-ı Kerim dağıtılarak, dini değerler ve eserler ön plana çıkarılarak, din adamlarına ve tarikatlara yakınlık gösterilerek, maddi ve manevi destek olunarak, eğitim ve öğretim faaliyetlerine ihtimam gösterilerek, ülke dışından gelen hacılara hemen hemen her konuda yardımcı olunarak, İslam ve hilafet mevzularıyla bağlantılı propaganda yapılarak ülke genelinde ve Müslümanların yoğun şekilde yaşadığı Hindistan, Cava, Borneo, Türkistan gibi yerlerde birlik ve beraberlik yönünde kamuoyu oluşturulmuştur. Ülke içinde nispeten asayiş sağlanmıştır. Şeklen de olsa Osmanlı'ya bağlılıkları devam eden Balkan Yarımadası'ndaki etnik unsurlara Osmanlı hakimiyetinde oldukları hissettirilmiştir. Alınan tedbirler sayesinde ayrılıkçı girişimler az da olsa sekteye uğratılmıştır. Diğer taraftan, Arapların yoğun olarak yaşadığı Hicaz, Basra, Yemen gibi memleketlerde de alınan önlemlerle ve mutedil politikalarla dış güçlerin faaliyetleri belirli düzeyde tutulmuş ve Osmanlı Devleti'nin bu memleketlerdeki siyasi varlığı muhafaza edilmiştir. Bu icraatlar her ne kadar mühim neticeler değilse de, hızla zayıflayan ve tükenen Osmanlı'ya toparlanması için zaman kazandırmış ve dağılmayı geciktirmişlerdir.

İslam Birliği politikasının doğuşunda, Avrupalıların geçmişten gelen hilal-haç çekişmesinin de etkisiyle konuya abartılı ve maksatlı yaklaşımları etkili olmuştur. Zira II. Abdülhamid döneminde Müslümanları bir araya getirmek ve Müslüman memleketlerinde eli ve gözü olanları hak ve hukuk adına tehdit

¹⁶³ Meclis-i Vükela, Fatih dersiamlarından Ahmed Ramiz, iptidai mektepleri müfettişlerinden Hafız Ali Rıza, Bursalı Hafız Hasan Efendi'nin 300 kuruş maaşla gönderilmesine karar verilmiştir, bkz. BOA, İ.HUS., nr. 1325/M-114, 7 M 1325/20 Şubat 1907; BOA, İ.İLM., nr. 1325/Ra-2, 9 RA 1325/22 Nisan 1907; Abdürreşid İbrahim, *Alem-i İslâm ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet*, Ahmed Seki Bey Matbaası, İstanbul 1328, I, 521.

¹⁶⁴ Lee, a.g.m., s. 366; Sırma, a.g.e., s. 99-106.

etmek için yapılanlar, Avrupalılarca kamuoyuna kimi zaman bir Müslüman-Hıristiyan hesaplaşması kimi zaman da medeniyet-ilkellik tartışması şeklinde sunularak asıl mesele saptırılmaya çalışılmıştır. Bu konu bilhassa yazılı basında korku ve endişe ihtiva eden önyargılarla ele alınmış, gelişmeler mesnetsiz senaryolarla abartılmıştır. Buna ilaveten o dönemde popüler olan “Pan” siyasetinden yararlanarak, kendi yaptıklarını kamuoyuna haklı göstermek için Osmanlı Devleti’nin politikasını da pancılıkla özdeşleştirmeye çalışmışlardır. II. Abdülhamid ise sesini kesmeye yönelik bu kara propagandalara karşı devletin menfaatlerini, Müslümanların hak ve hukukunu müdafaa için İslamcılığı politik ve diplomatik bir enstrüman olarak yeri geldikçe emperyalist devletlere karşı kullanmaya gayret etmiştir.

Avrupa’nın özellikle gayrimüslimlerin haklarını bahane ederek Osmanlı Devleti’ne biteviye yaptığı baskılar ve fırsat buldukça giriştiği müdahalelerin yanı sıra, Cava, Sumatra, Hindistan ve Türkistan gibi yerlerde yaşanan gelişmelerin neden olduğu infialler 1870’lerden itibaren Osmanlı basınında İslam Birliği düşüncesinin tartışılmasına sebep olmuştur. Konuya hissi yaklaşan Osmanlı basını hızla tükenen devlete dinamizm kazandırıp tekrar diriltmek adına cihanşümul bir politikaya sarılarak siyasal gündeme etki etmiştir. Bu dönemde kaleme alınan yazılarda bir yandan Osmanlı Devleti’nin geçmiş yüzyıllarda İslam’ı koruyarak ve bayraktarlığını yaparak nasıl yücelttiğinden bahsedilirken, öbür yandan, İslam Birliği’nin lokomotif gücü olan hilafet kurumu vasıtasıyla devletin 200 milyon Müslüman’ı tek vücut hale getirebileceği üzerinde durulmuştur. Öte yandan Rus istilasına uğrayan Buhara’nın halifenin himayesine girmediği için başına bu işin geldiğini belirten bazı basın organları, İran ve Fas’ı uyararak Osmanlı himayesine girmedikleri takdirde aynı akıbeta uğrayacaklarını ifade ederek yine meseleyi duygusallıkla satırlarına taşıyorlardı. Kaleme alınan bu gibi yazılarla devletin güçsüzlüğüne bakılmaksızın çaresiz ve ümitsiz halk arasında din mihverli beklentiler yaratılıyordu.

Kolonyalistlerin hegemonyası altında olan Müslümanların penceresinden bakıldığında, mazlum insanların kendilerini müdafaa edecek adaletli ve hakkaniyetli bir devlet arayışı içinde oldukları görülüyor. O günkü koşullar altında tek bağımsız Müslüman devlet konumundaki Osmanlı Devleti, onların sığınabilecekleri tek güvenilir limandı. Nitekim çeşitli vesilelerle Osmanlı Devleti’nin onlara el uzatması, Hıristiyanların müstemlekesi konumunda olan birçok yerde maddi ve manevi destekle beraber devlete ve padişaha olan teveccühü hızla artırmıştır. İngiltere, Hollanda, Fransa ve Rusya gibi güçler sömürgelerinde meydana gelen kıpırdanmalardan ve hareketlerden rahatsız ve huzursuz olmuşlardır. Bu rahatsızlık ve tedirginlik onların Osmanlı’ya bakışlarını etkilemiş ve hilafet makamının gücünü abartılı bir şekilde algılamalarına yol açmıştır. Deyim yerindeyse illüzyona uğramış olan Avrupa, Osmanlı’ya ihtiyatla yaklaşmaya başlamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti daha

sonra elden çıkan bazı Müslüman beldelerinde hilafet vasıtasıyla protektora hakkı elde etmiştir. Örneğin, 1908'de elden çıkan Bosna-Hersek, 1912'de Osmanlı'dan koparılan Trablusgarp ve 1912-1913 yılları arasındaki savaşlarda kaybedilen Balkanlarda hilafet enstrümanı nüfuz olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin hilafet başlığı altındaki tüm girişimleri halifeliği uluslararası düzeyde evrensel bir ruhani kurum haline getirmemiş ise de, birçok yerde kalıcı bir Osmanlı ve halife sevgisi ve sempatanlığı tezahür etmiştir. Bunun yanında "Düvel-i Muazzama" diye bilinen devletlerin Osmanlı'yı parçalayıp yutma emellerine bir süreliğine de olsa engel olunmuştur. Bunun yanında II. Abdülhamid, halifelik vasfını kullanarak Avrupa'da İslam aleyhine düzenlenen etkinliklere diplomatik kanaldan müdahale etmiş ve genelde bu girişimlerinden sonuç almıştır. Müslümanların hukukunu, izzet ve haysiyetini koruyucu tavrıyla siyasal bir İslam kimliği oluşturma yönünde önemli bir mesafe kat etmiş ve bu girişimler sayesinde Müslümanlar nazarında "Osmanlı güçlüdür" imajı oluşturulmuştur.

II. Abdülhamid'in İslam Birliği politikası ülke içinde bayındırlık faaliyetlerine de olumlu etki yapmıştır. Anadolu ve Balkanlarda altyapı çalışmaları yapılmış, liman ve demiryolu projeleriyle ulaşım ve ticaret ağı genişletilmiştir. Ayrıca eğitim ve öğretim faaliyetlerine büyük özen gösterilerek ilk, orta ve yüksek düzeyde yeni okullar inşa edilmiş, bunlar modern ders malzemeleriyle donatılmış ve eğitim kalitesi artmıştır. Ders programları bilinçli ve rasyonel bir şekilde hazırlanmış, sadece dini derslere değil aynı zaman fen bilimlerine ve dil derslerine yer verilmiştir. Arap vilayetlerinden ve sömürge ülkelerinden çocuklar İstanbul'a getirilerek eğitim imkanı sunulmuştur. Bunun yanında, II. Meşrutiyet'ten sonraki İslam Birliği arayışları matbuatı daha cazip bir enstrüman haline getirmiştir. Örneğin *Sebilürreşad* Hindistan, Afganistan, Türkistan, Bulgaristan ve Romanya gibi uzak bölgelere muhabirler göndermiş; yazarları ise Anadolu'yu dolaşarak taşranın hissiyatı basın yoluyla merkeze taşınmıştır.

İslam Birliği politikasının doğrudan etkilediği alanlardan birisi de diplomasidir. Örneğin Müslümanların çoğunlukta buldukları beldelerle irtibatı kolaylaştırmak ve bunların sorunlarıyla ilgilenmek için elçilik ve şehbenderlikler açılmıştır. Bu teşkilatlar bilhassa buldukları çevre hakkındaki topladıkları bilgilerle Osmanlı için birer istihbarat kaynakları olmuşlardır. II. Abdülhamid, İslam Birliği siyasetiyle bir yandan bu düşünceyi topluma yansırken, diğer yandan Türklüğün gözetilmesini sağlamıştır. Bu, siyasi bakımdan oldukça önemli bir öngörüdür. Zira geriye kalan Osmanlı coğrafyasının kalıcı gücü ve neferi hatta biraz abartılı bir ifadeyle "her şeyi" Türklerdir.

İslam Birliği politikası, II. Abdülhamid'in asıl siyasi hedeflerini perdeleyen "tali veya alt" bir politika olarak da görülebilir. Zira o, devletin, dünya

coğrafyasının önemli bir bölümüne hitap İslam Birliği siyasetine ruh verirken, bir yandan düşmanını tehdit edecek, diğer yandan ise, hilafet şemsiyesi altında toplanacak Müslümanlara mutlak güven aşılacak fiili bir gücünün olmadığı farkındaydı. Zaten 93 Harbi bunu açığa çıkarmıştı. Fakat geleneksel hale gelmiş “devletin bekası için” düşüncesini bir düstur gibi hep ajandasında tutan padişah, ülke içinde ve dışında yaşananların tesiriyle Osmanlı Devleti’ni olduğundan büyük gösteren ve kendisini esrarengiz kılan kişi, kurum ve devletlerin zihinlerinde karmaşık ve abartılı duygu ve düşüncelere sebebiyet veren bu durumdan yararlanmayı hedeflemiştir. İslamcılığı kalkan olarak kullanılıp bir savunma politikası geliştiren II. Abdülhamid bu kapsamdaki eylem ve icraatlarına İslam Birliği veya Panislamizm denmesinden pek rahatsız olmamış, bilakis yerine göre sevindirici bulmuştur. Zira bu eksende oluşturulan Osmanlı imajı sayesinde, devletin zayıflığı bir parça örtülmüş ve dış baskılardan biraz olsun kurtularak nefes almaya başlamıştır. II. Abdülhamid’in izlediği bu politikanın asıl düşünceleri veya emelleri bir perdeleme politikası olduğu, onun, Osmanlı Devleti’nin Cihan Harbi’ne girdiği sırada sarf ettiği sözlerden de anlaşılmaktadır: “Cihadın kendisi değil, fakat ismi bizim elimizde silahtı. Ben bazen sefirleri tehdit etmek istediğim vakit, ‘bir İslam halifesinin iki dudağı arasında bir kelime vardır, Allah bunu çıkartmasın’ derdim. Cihad bizim için ismi olup cismi olmayan bir kuvvetti.” Bu düşünce, Âli Paşa’nın Tanzimat sürecinde Osmanlı’nın dış ilişkilerdeki siyasi tavrıyla ilgili söylemiş olduğu “Bizim dövüşecek ordularımız mı vardı? Hayır, siyasi alanda, diplomatik notalarla mücadele verdik” sözlerini hatırlatmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, II. Abdülhamid’in İslam Birliği siyasetinin dış politika ayağı, Tanzimat dönemindeki tutumun devamı olarak görülebilir.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri*

- Askerî İradeler (İ.AS.)
- Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO.)
- Dâhiliye Mektubî Kalemi (DH. MKT.)
- Dâhiliye Nezareti İradeleri (BOA., İ.DH.)
- Divan-ı Ahkâmı Adliye İradeleri (İ.DA.)
- Hariciye Nezareti İradeleri (İ.HR.)
- Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR. MKT.)
- Husûsî İradeler (İ.HUS.)
- İlmiye İradeleri (İ.İLM.)
- Maarif İradeleri (İ.MF.)
- Meclis-i Mahsus İradeleri (BOA., İ.MMS.)
- Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)

* Kullanılan belge numaraları metin içinde gösterilmiştir.

Mısır İradeleri (İ.MTZ (05))
Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM.)
Şûra-yı Devlet İradeleri (İ.ŞD.)
Taltifât İradeleri (İ.TAL.)
Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)
Yıldız Mabeyn Müşiriyeti (Y.PRK. MM.)
Yıldız Mütenevvi Maruzat evrakı (Y.MTV.)
Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâller ve Journaller (Y.PRK. AZJ.)
Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. HR)
Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK. BŞK.)
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.)
Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES)
Yıldız Teşrifat-ı Umumiye Dâiresi (Y.PRK. TŞF.)

2. Süreli Yayınlar ve Salnameler*

Basiret

Hariciye Salnamesi, 1318

3. Kaynak ve İnceleme Eserler

- Abdülhamid (Sultan), *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.
- Abdürreşid İbrahim, *Alem-i İslâm ve Japonya'da İntişar-ı İslamiyet*, I, Ahmed Seki Bey Matbaası, İstanbul 1328.
- Baykal, Bekir Sıtkı, *Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, Kırıl Matbaası, Ankara 1964.
- Bayraktar, Hilmi, “Ortadoğu Topraklarında Osmanlı İdaresi Aleyhine Yapılan yerli ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri ve Osmanlı Devlet Adamlarının Tutumu”, *Devr-i Hamid*, II, haz. M. Hülâgu-Ş. Batmaz-G. Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 421- 441.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Çetinsaya, Gökhan “ İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 380- 388.
- _____, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Irak Politikası”, *Devr-i Hamid*, II, haz. M. Hülâgu-Ş. Batmaz-G. Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 157- 177.
- _____, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi*, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.
- Demirhan, Pertev, *Hayatımın Hatıraları: Rus-Japon Harbi (1904- 1905)*, 1. Kısım, Ebuuziyya Matbaası, İstanbul 1943.
- Deringil, Selim, “II. Abdülhamid'in Dış Politikası”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 304- 307.
- Deringil, Selim, “II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı”, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992)*, İÜFEF, İstanbul, 1994, s. 149-162
- Dündar, Ali Merthan, *Panislâmizmden Büyük Asyacılığa*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006

* Kullanılan sayılar metin içerisinde gösterilmiştir.

- Engin, Vahdettin, *II. Abdülhamid ve Dış Politika*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1995.
- _____, "II. Abdülhamid ve Osmanlı Devleti'nin İslam Birliği Siyaseti", *Osmanlı*, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 373- 379.
- _____, "II. Abdülhamid'in Hilafet Anlayışı", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992)*, İÜFEF, İstanbul 1994, s. 93- 105.
- _____, *Doğruları ve Yanlışlarıyla II. Abdülhamid*, Nesil Yayınları, İstanbul 1996.
- Esenbel, Selçuk, "Türk-Japon İlişkilerinin Tarihi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XVII, 149- 161.
- _____, "İslâm Dünyasında Japonya İmgesi: Abdürreşid İbrahim ve Geç Meiji Dönemi Japonları", *Toplumsal Tarih*, 19, Temmuz 1995, s. 18- 28.
- Farooqi, Naimur Rahman, "Pan-Islamism in The Nineteenth Century", *Islamic Culture An English Quaterly*, LVII/4, Islamic Culture Hyderabad 1983, s. 283- 296.
- Georgeon, François, *Sultan II. Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul 2006.
- _____, "II. Abdülhamit ve İslam", *Tarih ve Toplum*, 119, Kasım 1993, s. 239- 242.
- _____, "Abdürreşid İbrahim'in Âlem-i İslâm'ına Göre 20. Yüzyıl Başı Uzakdoğusunda Osmanlı İmgesi", çev. Naci Cem Öncel, *Toplumsal Tarih*, 20, Ağustos 1995, s. 11-14.
- Göksoy, İsmail Hakkı, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Asya Bölgesi ile İlişkileri", *Devr-i Hamid*, III, haz. M. Hülagu-Ş. Batmaz-G. Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 29- 55.
- Gülsoy, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Hazar, Numan Sultan II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti ve Afrika Siyaseti", *Devr-i Hamid*, IV, haz. M. Hülagu-Ş. Batmaz-G. Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 185- 217.
- Hülagu, Metin, *Pan-İslamist Faaliyetler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1994.
- _____, *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu*, Yitik Hazine Yayınları, 2008 İstanbul.
- _____, "Dünden Bugüne Bir İmparatorluk Projesi Olarak Hicaz Demiryolu", *Devr-i Hamid*, III, haz. M. Hülagu-Ş. Batmaz-G. Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 147- 189.
- İğdemir, Uluğ, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, TTK, Ankara 2009.
- Kara, İsmail, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Karaca, Taha Niyazi, *Büyük Oyun*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. VI, TTK, Ankara 1998.
- Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahat-i Kübra*, Elektrik Matbaası, Petersburg 1907.
- Karpat, Kemal, "Panislamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 48, Haziran 1987, s. 13- 37.
- Kaya, Önder, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.
- Keddie, Nikki R., "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdülhamid II", *Middle Eastern Studies*, III/1, London 1966, s. 46- 67.
- Kızıltoprak, Süleyman, "II. Abdülhamid ve Mısır'ın İngiliz İşgaline Karşı Bağımsızlık Mücadelesi", *Devr-i Hamid*, V, haz. M. Hülagu-Ş. Batmaz-G. Alan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 69- 93.
- Kia, Mehrad, "Pan- Islamism in Late Nineteenth Century Iran", *Middle Eastern Studies*, XXXII/1, Frank Cass, London 1996, s. 30- 52.

- Koç, Yunus, "Osmanlı İmparatorluğunu Nüfus Yapısı (1300- 1900)", *Osmanlı*, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 535- 550.
- Koloğlu, Orhan, *Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, *Abdülhamit Gerçeği*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 68- 93.
- Küçük, Cevdet, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümünde Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)*, ter. hey. bşk. Mehmet Tosun, Bilge İstanbul 2000, s. 115-128.
- Landau, Jacob M., *Hejaz Railway and The Muslim Pilgrimage: A Case of Ottoman Political Propaganda*, Detroit, Michigan 1971.
- Landau, Jacob M., *Pan-İslâm Politikaları (İdeoloji ve Örgütlenme)*, çev. N. Bulut, Anka Yayınları, İstanbul 2001.
- Le Gall, Michel, "The Ottoman Government and The Sanusiyya: A Reappraisal", *International Journal of Middle East Studies*, XXI/ 1, Cambridge University Press, New York 1989, s. 91- 106.
- Lee, Hee Soo, "II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti", *Osmanlı*, II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 363- 372.
- _____, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması: Kore'de İslâmiyet'in Yayılması ve Kültürel Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1988.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1993.
- Mardin, Şerif, "XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 342- 351.
- Mardin, Şerif, "Tanzimat ve Aydınlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, I, 46-54.
- Mehmed Şakir Bey, *Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti*, haz. G. Sarıyıldız-A. Kavak, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- Mert, Özcan "Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, XV/1-2, Ankara 1976, s. 93-120.
- Misawa, Nobuo "Japon Kaynakları Işığında Ertuğrul Faciası", *Düşünen Siyaset*, 27, Ankara 2010, s. 179- 194.
- Mzali, Muhammed Salah-Jean, Pignon, *Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Hatıraları*, çev. Belma Aksun, Nehir Yayınları, İstanbul 1997.
- Ortaylı, İlber, "19. Yüzyılda Panislâmizm ve Osmanlı Hilâfeti", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler-1*, Turhan Kitabevi, Ankara 2000, s. 247- 265.
- _____, *İstanbul'dan Sayfalar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- Özbek, Nadir, "Abdürreşid İbrahim İslâmcı Bir Eylem Adamı", *Toplumsal Tarih*, 19, Temmuz 1995, s. 7- 12.
- _____, "Abdürreşid İbrahim'in İkinci Meşrutiyet Yılları: Teâruf-i Müslimîn ve İslâm Dünyası Dergileri", *Toplumsal Tarih*, 20, Ağustos 1995, s. 18- 23.
- Özcan, Azmi, "Osmanlılar ve Hilafet", *Osmanlı*, VII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2000, s. 467- 476.
- _____, "İttihâd-ı İslâm", *DİA*, XXIII, İstanbul 2001, 470- 475.
- Özön, Mustafa Nihat, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, YKY, İstanbul 1997.

- Özzorluoğlu, Süleyman Tevfik, *Abdülhamid'in Cinci Hocası Ebü'l Hüda*, haz. Hüseyin Sarı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011.
- Reid, Antony, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indonesia and Malaysia", *Journal of Asian Studies*, XXVI/2, Cambridge 1967, s. 267- 283.
- Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775- 1875)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1984.
- Saray, Mehmet, "1874'de Kaşgar'a Gönderilen Türk Subayları", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, XXI/ 1-2, Ankara 1979-1983, s. 245- 252.
- Schmidt, Jan, *Through the Legation Window 1876- 1926: Four Essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History*, Nederlands Historisch- Archaeologisch Instituut, İstanbul 1992.
- Sırma, İhsan Süreyya II. *Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 1990
- _____, "Sultan II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları", *İslam Tetkik Enstitüleri Dergisi*, VII/3-4, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979, s. 199-205.
- _____, "Sultan II. Abdülhamid-Muhammed Abdüh İlişkisi", V. *Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler İstanbul 21-25 Ağustos 1989*, TTK, Ankara 1990, s. 611- 625.
- Sonyel, Salahi, "Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Durumu", *Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu-II)*, 38, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 687- 691.
- Şahin, F. Şayan, "Ertuğrul Faicası ve Şehit Ailelerine Bağışlanan Maaş", *Tarih ve Toplum*, 174, Haziran 1998, s. 17-20.
- Takahashi, Tadahisa, "Türk-Japon Münasebetlerini Kısa Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 18, Haziran 1982, s. 124-148.
- Talay, Aydın, *Eserleri ve Hizmetleriyle II. Abdülhamid*, Armoni Yayınları, İstanbul 2007.
- Topuz, Hıfzı, *Sultan Abdülmecit*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.
- _____, *Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.
- Toros, Taha, "Geçmişte Türk-Çin İlişkileri", *Milliyet*, 14 Haziran 1972; 19 Haziran 1972.
- Türkoğlu, İsmail, "20. Yüzyılda Bir Türk Seyyahı Abdürreşid İbrahim", *Toplumsal Tarih*, 20, İstanbul 1995, s. 6- 10.
- Türköne, Mümtaz'er-Özdağ, Ümit, *Siyasi İslam ve Panislamizm*, Rehber Yayıncılık, Ankara 1993.
- Türköne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- _____, *Cemaleddin Afgani*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994.
- _____, *Modernleşme- Laiklik ve Demokrasi*, Ark Yayınları, Ankara 1994.
- Uçar, Ahmet, "Japonları İslâm Dünyasındaki Yayılımacı Siyaseti ve Abdürreşid İbrahim" *Toplumsal Tarih*, 20, Ağustos 1995, s. 15- 17
- Yalçınkaya, M. Alaaddin, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Timaş Yayınları İstanbul 1997.
- Yanardağ, Mehmet Fetih, "Tanzimat Dönemi Fikir Gazeteciliğinin Önemli İsmi Tasvir-i Efkar ve Toplumsal Değişime Katkısı", *Tercüman-ı Ahval'in 150. Yılında İstanbul'da Fikir Gazeteciliği Sempozyumu (21-22 Ekim 2010)*, Emirler Matbaası, İstanbul 2011, s. 1- 15.

- Yasamee, F. A. K., "Ottoman Diplomacy in the Era of Abdülhamid II", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Ankara 15-17 Ekim 1997 Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, TTK, Ankara 1999, s. 223- 232.
- Yavuz, M. Hakan "Pan-İslam Kavramı Neden Terk Edilmeli", *Türkiye Günlüğü*, 18, Bahar 1992, s. 15- 20.
- _____, "Pan-İslamizmin Yanlış Yorumlanması-Bir Değerlendirme Yazısı", *Türkiye Günlüğü*, 17, Kış 1991, s. 84- 92.
- Yücesoy, Hayrettin, *Senusilik Sufi Bir İhya Hareketi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1985.